

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

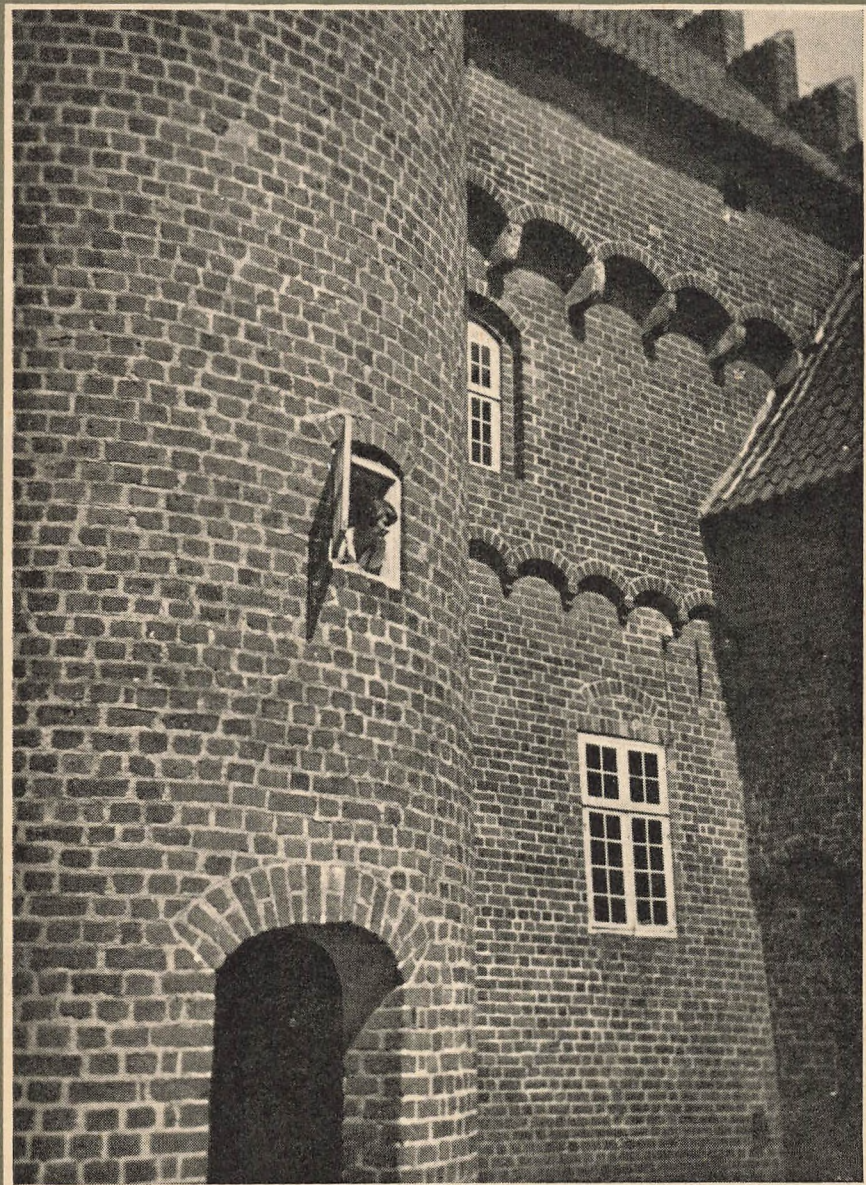
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANSKE HERREGÅRDE

DANSKE HERREGÅRDE

DANSKE HERREGÅRDE

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

ÅRBOG 1963

REDIGERET AF KRISTJAN BURE

1963

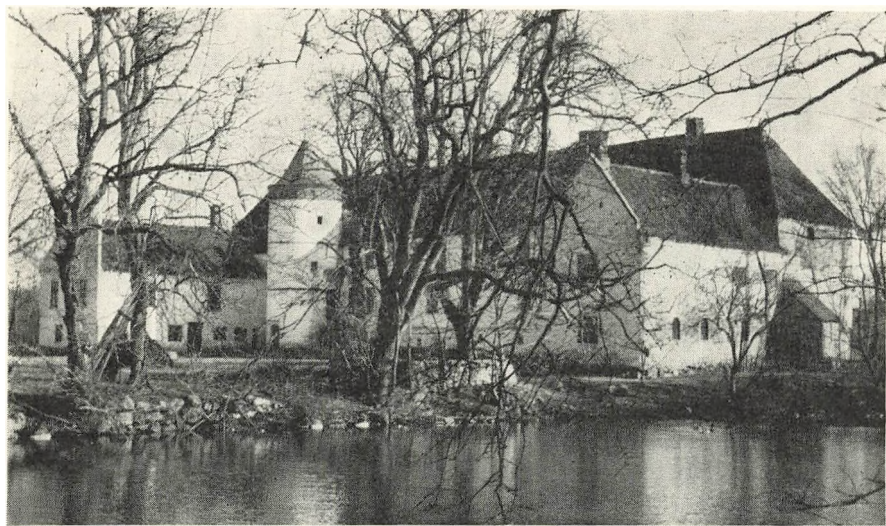
WINDS BOGTRYKKERI

HADERSLEV

DENNE BOG ER SAT MED GARAMOND
OG TRYKT I
88.000 EKSEMPLARER I
WINDS BOGTRYKKERI . HADERSLEV
KLICHEERNE ER FRA
MIDDELBOES REPRODUKTIONSANSTALT
OMSLAGETS FORSIDE
TRAPPETÅRN PÅ RYGAARD, FYN
BAGSIDEN
TO HOVEDER FRA VOERGAARD, VENDSYSSEL

INDHOLD

Herregårde, godser og herremænd	7
<i>Af forfatteren Mogens Lebech</i>	
Herregårdenes arkitektur	33
<i>Af museumsinspektør Hans Stiesdal</i>	
Bag herregårdens mure	51
<i>Af mag. art. Inge Mejer Antonsen</i>	
Parker og haver	83
<i>Af professor C. Th. Sørensen</i>	
Herregårdene efter lensafløsningen	101
<i>Af arkivar ved Det særlige Bygningstilsyn Flemming Jerk</i>	
Fredning og bevaring af herregårdene	111
<i>Af arkivar ved Det særlige Bygningstilsyn Flemming Jerk</i>	
Litteraturhenviisning	119

Det jyske Lerchenfeld i Rinds herred er som andre herresæder fra det 16. århundrede omgivet af græve. *Fot.: K. Gemzøe.*

Herregårde, godser og herremænd

Af Mogens Lebech

Herregårdene indgår i næsten alle danske egne som et karakteristisk led i landskabet, måske knap så iøjnefaldende et led som sognekirkerne med den udprægede tilbøjelighed til at klavre til vejrs på et højedrag eller en bakketop. Herregårdene kryber snarere lidt i skjul, lunt i læ i dalene, og gemmer sig endda ofte bort bag skove eller lunde, park eller have.

Herregården i sig selv er et fastslået og velkendt begreb, selv om dens ydre fremtræden kan variere på så mange måder. Der er de fæstningsagtige, barske, gotiske herreborge, fremfor alle det herlige fynske Rygaard og de mere muntre renæssanceanlæg med tårne og spir og overdådig sandstensudsmykning, for eksempel Lystrup og det pompøse Løvenborg, begge på Sjælland. Og der er de efterfølgende stilarters, barokkens, rokokoens, klassicismens, nok så fredelige fremtoninger, ofte åbne, trefløjede palæer, ikke bygget med forsvar for øje, men som bekvemme og pragtfulde herremandsboliger. Af de nyklassiske kan nævnes en lang række fynske som Langesø, Margaard, Frederiksgave, Krengerup og Hindsgavl. Ældre barokanlæg er Stensballegaard og Clausholm i Jylland. Udpræget fredelige er også bin-

dingsværksgårdene, selvom de som Holmegaard på Sjælland har været værnet af voldgraven, rejsende sig ret op af denne på den stensatte grundvold. Og endelig er der de mange brogede bygningsværker fra stilforbistringens tid, opført som de er i de ældre stilarter, som man yndede det i det 19. århundrede, især i slutningen af det.

Så forskellige herregårdsanlæggene kan være, hvad i omtrent lignende udstrækning gælder de under dem hørende avlsbygninger, også fra forskellige byggeperioder, så røber disse sidste i sig selv, at samtlige herregårde har eller i hvert fald har haft samme, om man så må sige økonomiske baggrund, nemlig et landbrug af vekslende omfang. Praktisk taget er ingen af dem nu, som det var tilfældet med dem allesammen i fortiden, et centrum i et større eller mindre gods, i hvert fald ikke hvis man vil anvende denne betegnelse i den ældre betydning, som gældende besiddelsen af færre eller flere bøndergårde. Det var jo dette forhold, der – i adskillige tilfælde helt ned imod nutiden – var forudsætningen for de enkelte herregårde og for den mere eller mindre overdådige tilværelse på disse, i hvert fald mere overdådig end tilværelsen formede sig på de underliggende bondebrug, selv på de mere anselige af disse, som det har været tilfældet, så længe de to kategorier har eksisteret, det vil sige adskillige århundreder tilbage i tiden.

Det har været en yndet forestilling, i nogen grad stadig knæsat af den historiske forskning, at i en fjern »guldalder« var dette vort land Danmark et demokratisk samfund, befolket af så godt som udelukkende frie bønder. Det må have været i meget gamle dage, såvidt nærværende forfatter kan skønne. Og hvor meget hold er der i den også stadig gængse anskuelse, ifølge hvilken disse gamle fribønder i løbet af navnlig middelalderens sidste århundreder mere eller mindre frivilligt, men i meget stort antal, skulle have opgivet deres selvstændige stilling og være blevet vorne-
de, stavnsbundne trælle.

Trælle? Ja, trælbønder, eller som man også sagde »daglige trælle«, var endnu i det 16. århundrede tekniske betegnelser på de kronens, kirkens eller adelens fæstebønder eller tjenere, ugedagstjenere, som det endelig også i den forbindelse hed. I realiteten var deres hoveri den absolut nødvendige forudsætning for hovedgårdens drift. I det 16.–17. århundrede var de befriet fra alle offentlige skatter, forsåvidt som de lå indenfor samme sognegrænse som hovedgården. At de også blev kaldt gårdsæder viser hen til, at de oprindeligt har stået i et endnu nærmere forhold til denne, ja, i virkeligheden har siddet på gårdsteder, der var bygget på selve hovedgårdens grund, gerne i det umiddelbare nabolag til denne.

Det er et fænomen, der forekommer atter og atter, at den hele landsby, som hovedgården lå i, hørte under den, og i adskillige tilfælde endog også

Det anselige voldsted, Asdal, nord for Hjørring, mere end 20 alen over gravens bund og med enkelte ruinrester, er det eneste synlige levn af Bannerslægtens middelalderlige herresæde i Vendsyssel.

Fot.: Nationalmuseet.

andre landsbyer i nabolaget, ja, sommetider det hele sogn, og måske mere end det.

»Den nærmeste øvrighed over Tiim sogn er Tiimgaards herskab, som fra umindelige tider har ejet sognet og forlenet samme til indbyggerne ved fæstekontrakt«, skriver Nødskov, forfatteren af Tiim Sognekronike fra 1787, vistnok den første i sin slags her til lands. Selvom han først levede i slutningen af det 18. århundrede, og egentlig ikke fremlægger autentiske dokumenter om forholdet, findes der heller ikke sådanne, der taler imod hans påstand, som nok kan have sin rimelighed. En lignende tilstand bekræftes af middelalderbreve med hensyn til et andet »ældgammelt«, adeligt herresæde, Skjern Slot, mellem Viborg og Randers, en storgård, der omfatter både Skjern og Vester Velling sogne, hvis samtlige indvånere alle var gårdsæder eller ugedagstjenere til Skjern Slots Ladegaard, endnu ned i det 16. århundrede, inden det gamle herresæde, forhen ejet af kendte ætter som Vendelbo, Gyldenstjerne og Rosenkrantz, på grund af arvedelinger kom i forfald, og godset blev splittet.

Men endnu ned mod år 1700 var Bannerslægtens velkendte herresæde, Asdal i Vendsyssel, af lignende anseelse, med fuldt herredømme over både Asdal og Horne sogne, ja, begge lå under hovedgårdens frie takst.

Og almindeligt var det i det hele taget efter reformationen, da man først får oversigt over landets besiddelsesforhold, at herremanden var ene lodsejer i den bondeby, der bar samme navn som gården, og som denne lå i eller ved. Således er det endnu med en lang række herregårde som de sjællandske Fuglebjerggaard og Tersløsegaard, Tølløsegaard, Hagestedgaard og Vedbygaard. De to førstnævnte hører til den mere jævne, måske mest oprindelige type, hovedgården i rad og række med de andre gårde i landsbyen, kun med mere jord og større bygninger end dem og uden nogensinde at have været omgivet af grave, som det er tilfældet med de tre sidstnævnte, hver på sit indgravede voldsted, udenfor men tæt op til byen, et forhold som det også kendes så mange andre steder. Var voldgraven fra først af et værn i urolige tider, blev den sidenhen nok så meget et øjensynligt symbolsk skel mellem det frie adelige herresæde og de almindelige bøndergårde.

Ind i billedet af bondeby og herregård hører mange steder også sognekirken, gerne bygget i gårdens umiddelbare naboskab, en placering, der i sig selv er et bevis på, at talrige, hvis ikke flertallet af danske landsbykirker, er bygget »af gårdens grund«, som det siges, altså af herremanden som ejer måske af det hele sogn og fra først af med kaldsret til præsteembedet, jus patronatus. Flere af de fromme givere lod sig afbilde på kirkevæggen. Det mest berømte af disse »stifterbilleder« er det af Asser Rig og hans husfrue Inge, der på kalkmaleriet i Fjenneslev rækker modellen af det tvillingtårnede kirkehus op mod Gud. Men deres herresæde er borte, er kun sporet som ruinrester umiddelbart nord for kirken. Borte er også det herresæde, der må have været forudsætningen for landets mærkeligste »herregårdskapel«, Ledøje kirke vest for København, med de to stokværk, det nederste for almindelige dødelige, den ydmyge, ufri almue, det øverste for herskabet selv, der måske har resideret, hvor nu »Brydegård« ligger, lige vest for kirken.

Det er imidlertid også i et stort antal tilfælde sket, at det er herregården eller hovedgården, der har hævdet pladsen sammen med kirken, medens bondebyen er forsvundet, dens jorder lagt under herregårdsmarkerne, efterhånden som det lod sig gøre at drive større arealer under hovedgårdene. Det er sket ved Hellerup på Fyn, Engestofte på Lolland og Torbenfeld på Sjælland for at tage enkelte eksempler. Og så er der de herregårde, hvor kirken ligefrem indgår som et led i borggården og røber dem som tidligere klostre, så anselige anlæg som de nordjyske Dronninglund og Børglum samt Oksholm, det gamle Ø Kloster i Limfjorden, og på Sjælland

først og fremmest Herlufsholm, det tidligere Skovkloster. Med Sorø Kloster, det nuværende akademi, har det sig på en lidt anden vis. For her opstod i Christian IVs tid købstaden Sorø på de tidligere hoved- eller ladegårdsmarker. Og Sorø Akademi fik sin nye avlsgård, Sorø Store Ladegaard, oprettet af den nedlagte landsby Slagelsebos marker, nu længst en privat herregård.

Det er jo bekendt nok, at flere købstæder voksede op i tilknytning til et kloster og fik dettes navn ligesom både Sæby og Mariager. Anderledes med hensyn til Kalundborg, et privat anlæg i sin oprindelse. Esbern Snare ikke blot byggede den femtårnede kirke, han anlagde også den befæstede by og slottet på den afrundede bakkekold. Siden blev jo både by og borg kronens, og da det sidste var ødelagt af svenskerne, overgik Kalundborg Slots Ladegaard i privateje, i sin sidste tid kaldet Kaalund Kloster og indtil for få år siden med både hoved- og avlsgård inde i selve byen. De allerfleste danske købstæder er ellers opstået i tilknytning til en kongelig borg eller gård, almindeligt så langt tilbage i tiden, at de nærmeste omstændigheder ikke kan påvises. Det gælder dog ikke enkelte nyere købstæder som Hillerød ved Frederiksborg og Skanderborg ved slottet af samme navn, anlagt i det 16.-17. århundrede, og tidligere Nysted på Lolland, hvis indbyggere i 1409 fik deres købstadprivilegier og dermed udtrykkelig frihed for i fremtiden at svare »skat og arbejde« til Aalholm Slot.

Som så mange andre kongelige slotte og gårde har også Aalholm i århundreder været et adeligt herresæde. Det samme gælder Orebygaard på Lolland på den ældgamle, voldkransede borgbanke, som det gælder Harredslevgaard på Nordfyn, hvor samhørigheden mellem hovedgård og by endnu for 200 år siden gjordes gældende på den måde, at Harredslev by lå midt inde i hovedgårdsmarken, og bønderne skulle køre over den for at komme ud til deres egne jorder. Også Ringstedkloster blev en privat herregård, hvis areal i vore dage er erhvervet af Ringsted kommunekøbstad.

I almindelige landsbyer skete det mangfoldige steder og på forskellig vis ligeledes, at herregården gik til grunde, mens bondebyen bestod. Hovedgården kunne slet og ret miste sin rang, blive en almindelig bondegård, eller dens større areal blev måske delt mellem to-tre gårde. Det hændte i uendelig mange tilfælde. Det fremgår ikke blot af bevarede voldsteder, men også af de gamle papirer og protokoller og af udskiftningskortene fra slutningen af det 18. århundrede, som røber tilstedeværelsen af en masse forsvundne hovedgårde, man ellers knap har hørt om.

Gamle jordebøger fortæller, at den gamle hovedgård i herredsbyen Løve ved Holbæk, sikkert den »kongens gård i herredet«, som landskabslovene forudsætter, i senere tid var delt i to større gårde. Man har fundet rester af en ringmur indenfor Løve bys nogle og tyve gårde, som de ligger i en

stor firkant, ligesom man i Ubby i Jerslev sogn af nogenlunde samme type har kunnet påpege pladsen for Esbern Snares tidligere herresæde der i byen. Måske har det her drejet sig om herresæder af folkevisetypen, bindingsværkshuse i tilslutning til et enkelt grundmuret tårn eller hus, folkevisens stenstue?

Så store landsbyer som Ubby og Løve har måske nok hver for sig kunnet danne passende basis for et stormandssæde. Næppe derimod de få gårde i den lille Bastrup by i Nordsjælland, hvor man stadig ser betydelige rester af det såkaldte Bastrup Stenhus, den mærkeligste borg- eller herregårdsruin her i landet, en cirkelrund tårnbygning af næsten kolossale dimensioner, i hvert fald at dømme efter det bevarede dybe kælderrum, som det vel må være, uden et eneste vindue, bygget af omhyggeligt tilhugne frådstenskvadre med en kærne af kampesten, lagt i kalk.

Et sådant bygningsværk må sikkert forudsætte et større samlet godsområde i nabolaget, ikke blot en lille by som Bastrup. Og det eneste navn, som knyttes til anlægget, tilbage til kong Niels' tid, kort efter år 1100 er betegnende nok. Ebbe de Bastethorp var Skjalm Hvides fader, stamfader til den berømmelige Hvideslægt, som faktisk ejede store dele af det middelalderlige Nordsjælland.

Her blev gård efter gård, by efter by, sogn efter sogn, overdraget til de to store herreklostre, Esrum og Ebelholt, af mænd eller kvinder, hvis navne næsten alle kan anbringes på Hvideslægtens stamtræ. Og omkring de to klostre opstod i den senere middelalder to store sammenhængende godsområder. Noget lignende skete med hensyn til Sorø Kloster, hvor Hvideslægten også i høj grad var impliceret, og hvor de grangier eller ladegårde, der her siges oprettet, ikke var væsensforskellige fra landets øvrige hoved- og ladegårde på kirkens, kronens eller adelens godser, alle vegne drevet af hoverigørende bønder.

Andre store klostergodser var Antvorskov og Øm i Jylland. Ikke engang kronens godser var så store og vel arronderede som de gejstlige, langt mindre adelens. Og velhavende herremænd kunne eje flere herresæder med tilliggende bøndergods fjernt fra hinanden, ja, i forskellige landsdele fra Jylland til Skåne. En mand som Mogens Gøje, »Kongen af Nørrejylland«, som han blev kaldt, ganske vist spotvis, havde selv arvet det skånske Torsø og det jyske Skærsø, men købt de ligeledes jyske herregårde Avnsbjerg, Blæsbjerg og Kjeldkær, samt fik endelig med sin kone Løgismose på Fyn, Clausholm i Jylland, samt Torbenfeld, Gunderslevholm og Græse hovedgårde på Sjælland.

Netop gejstlighedens større, sammenhængende godsdistrikter spillede en stor rolle for den omkalfatring af besiddelsesforholdene, der skete efter

»Bastrup Stenhus«, det cirkelrunde kæmpemæssige tårn, bygget af kildekalk, tilhugget i kvadre, med en kerne af kampsten, er ikke blot landets mærkeligste »herregårdsruin«, men også tiltrækkende på grund af sin beliggenhed ved søen af samme navn i det skønne, nordsjællandske landskab. Fot.: E. Roug.

reformationen. Denne hidførte jo ikke blot et trosskifte, eller hvad man skal kalde det, men sandelig også, hvad kong Christian III vel nok i nogen grad har forstået at værdsætte, konfiskationen af den største part af kirkens store godsrigdomme, i hvert fald stifts- og klostergodserne, således, at kronen eller staten kom i besiddelse af henved de 40 procent af al rigets jordegods. Men i kølvandet af kirkeomvæltningen fulgte de store mageskifters tid, indledt allerede under Christian III, men især florerede under Frederik II.

Et meget stort antal af de danske landbrugsejendomme, herregårde såvel som bøndergårde og mindre brug, skiftede besidder ved disse byttehandeler, som man dårligt nok forstår kunne gennemføres uden større gnidninger, så omfattende var deres følger, først og fremmest oprettelsen af et antal krongodser, så store som man aldrig før havde kendt dem, som allerede antydet også i Nordsjælland, ja, praktisk taget hele området mellem Køge bugt og Kattegat indtil Roskilde fjord blev direkte underlagt statsmagten som ejer. Som det her var de to klostre Esrum og Ebelholt godser, der tillige med bispe- og kapitelgodser dannede grundstammen, opstod der også store krongodsdistrikter ved Antvorskov og Sorø klostre, i Jylland ved Skanderborg Slot af især Øm Klosters gods, såvel som i til-

slutning til det nye Dronningborg Slot i Randers og til Koldinghus, hvor det hele len, området mellem Vejle og Kolding fjorde og længere ind i landet blev »Kongens fri enemærke«, i hvis udstrakte skove Frederik II ret kunne dyrke sin hovedpassion, jagten. Hvad måske også har spillet en rolle ved godssamlingen på dette sted, som forøvrigt ikke her i større udstrækning var begunstiget af gejstlighedens ejendomme, som der ikke fandtes særlig mange af, snarere af det forholdsvis store antal jordegne bønder, eller »selvejerbønder« som man også plejer at kalde dem, i Koldinghus len.

Herregårdsfolkene flyttede fra gårde, hvor måske deres forfædre havde siddet i generationer, mens de herregårde, som havde været her, forsvandt, enten de var af større eller mindre anseelse, beboet af deres ejere eller ikke. Og således gik det naturligvis også på de andre nye krongodser, også i Nordsjælland, hvor der trods gejstlighedens udstrakte besiddelser stadig var en del adelsgårde tilbage foruden de herregårde, der hørte under kirken. Det gamle herresæde Hillerødsholm blev til det kongelige slot Frederiksborg, som det troskyldigt siges på indskriftstavlen over porten ind til den ydre borggård, en inskription der kan stå som et fællesminde over hele aktionen. Den lyder omskrevet på nutidsdansk således:

Kong Fredrik den Anden, god og from,
Hans nåde gjorde det bytte,
at Hillerødsholm under kronen kom,
og Herluf til Skovkloster flytte –

Herluf Trolles nye herresæde, Skovkloster ved Næstved, fik navn efter ham selv, som bispegården Braade ved Skelskør blev kaldt Trolholm efter den nye besidder, Niels Trolle. Det er det nuværende Holsteinborg. Men andre gårde, som det biskoppelige Voergaard i Vendsyssel beholdt det gamle navn, efter at være overtaget af Erik Banner og Ingeborg Skeel, hvilken sidstnævnte forsynede den med nye pragtfulde bygninger. Beholdt sit navn gjorde også den ligeledes bispelige besiddelse, Sæbygaard, også i Vendsyssel, og også prydet med nye bygninger af en adelig frue. Det var jo i den periode, da de mange stolte renæssanceborge rejste sig landet over, »som ved et trylleslag« er det sagt, et byggeri, der vel var indledt før mageskifternes tid, men som blev stærkt begunstiget af godssamlingerne, fordi herremændene fik mere arbejdskraft til rådighed i hovedgårdenes umiddelbare naboskab. Mageskifterne medførte ikke blot en komplettering og afrunding af krongodserne, også en tilsvarende af adelens godser. Med den bedre samling af bøndergodset fulgte muligheden for en bedre udnyttelse, et mere udstrakt hoveri, og dette i forbindelse med forbedrede driftsmetoder gjorde det muligt, at større arealer med for-

del lod sig drive under selve hovedgårdene. I nogle tilfælde lod det sig vel gøre at øge hovedgårdsjordene ved nyopdyrkninger, men i de fleste fandt man det mere bekvemt at inddrage bondejord under dem, og på den måde var det, at mangfoldige landsbyer i de respektive herregårdes umiddelbare nærhed forsvandt. Det gjaldt blot om at have et tilstrækkeligt antal hovbønder indenfor sognegrænsen, ugedagsbønder, som var skattefri, når de efterhånden hyppigt udskrevne ekstraskatter ramte de fjernere boende fæstebønder.

Takket være disse talrige landsbynedlæggelser var det, som allerede nævnt, kirken kom til at ligge ensomt ved herregården, og det måtte således føles end mere naturligt, at herremanden også havde Gudshuset i sin varetægt. Mageskifterne omfattede da også meget hyppigt jus patronatus eller kaldsretten, ligesom samme i et stort antal tilfælde blev bevilget herremænd, der ikke forlod deres slægtsgårde. Havde kongen overtaget de biskoppelige beføjelser til at meddele jus patronatus ved reformationen, så havde han selvsagt også før denne haft ret til at overdrage sine egne, mere verdslige rettigheder til herremændene, således disses beføjelser til på deres gods at udøve birkeretten, som det på dansk fra ældre tid hed, retten til at have deres egen private jurisdiktion, birketinget, for hvilket godsets bønder skulle tiltales og dømmes, og til at udnævne birkedommeren. Men det blev først på samme tid, som mageskifterne fandt sted, at der kom skred i udstedelsen af disse privilegier. Fra middelalderen, altså tiden før reformationen, kendes kun ganske enkelte sådanne, selv om der næppe kan være tvivl om, at også andre klostre og herresæder i praksis har haft samme beføjelse.

»Gården har fra olddage ... været benådet med birkeret over Tiim sogn«, skriver Nødskov for at vende tilbage til den vestjyske herregård. Faktisk nævnes Tiim birk første gang 1513, men birkeretten vides aldrig nogen sinde kongelig bekræftet eller meddelt. Den har antagelig været hævdet til gården fra så gammel tid, at slig rådighed var det naturlige tilbehør til stormandsæder som Tiimgaard, ligesom det var forholdet med hensyn til de kongelige slotte og hovedgårde. Også det førnævnte Skjern Slot havde sit birk, både Skjern og Vester Velling sogne, og Orebygaard på Lolland sit, såvel som Billernes stamsæde, det sjællandske Allindemagle, i så umindelige tider i slægtens eje, at det hed sig, stamfaderen lå begravet på hedensk vis i en høj på hovedgårdens mark.

Herremandens hals- og håndsret over sine tjenere var fastslået under Frederik I, og med birkeret og kaldsret var han som en hel lille Vorherre med både åndelig og verdslig myndighed over sit private domæne.

Og desuden havde herremændene alene retten til at besidde de kongelige

len, altså varetage lokaladministrationen, herunder også bestyrelsen af de større og mindre statsgodser.

Der må noget for noget. Baggrunden for herremandens privilegerede stilling var hans ubetingede pligt til at tjene kongen og riget med sjæl og liv, fra første færd fuldt væbnet og til hest, og endnu i det 16.-17. århundrede blev der med mellemrum i de forskellige landsdele holdt mønstringer over adelens rostjeneste. Det var også sket inden reformationen, dengang biskopper og abbeder gerne stillede med flere beredne, væbnede svende end selv de mest velhavende verdslige herrer. Pligten hvilede altså også på de gejstlige herregodser, selvom hverken abbeder eller bisper forudsattes selv at drage i felten sådan som de adelige herrer, selvanden, selvtredje, selvsjette, alt eftersom deres jordegods var takseret til.

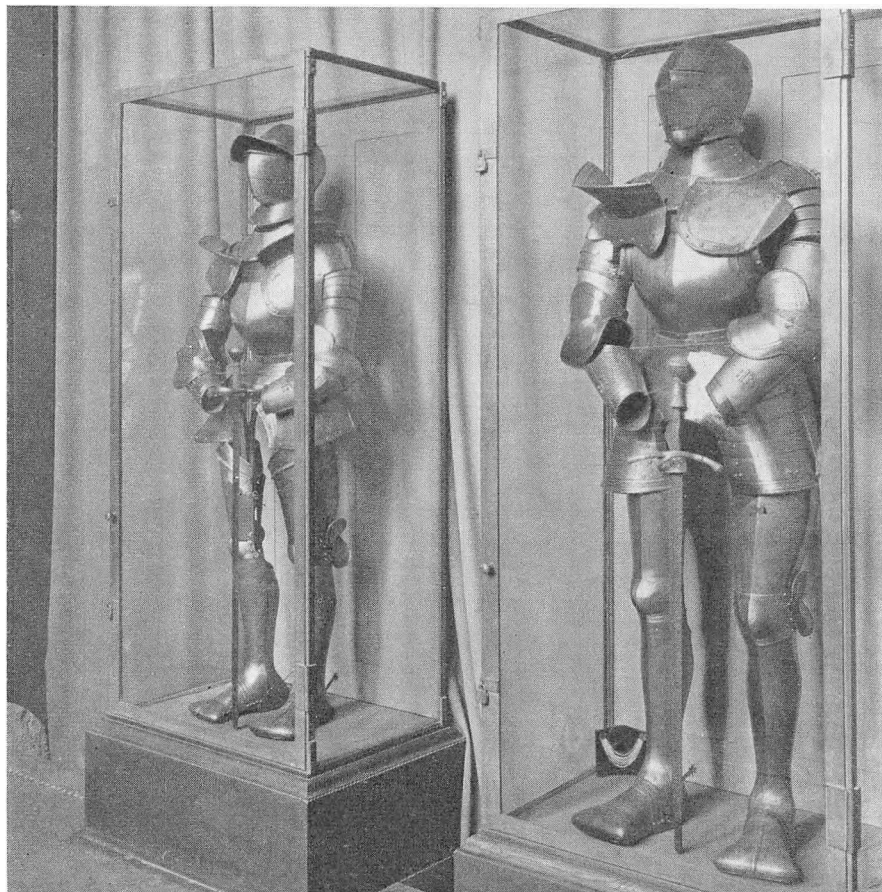
Med fuld ret ses han i panser og plade, harniskklædt fra øverst til nederst, herremanden fra det 16. århundrede, som han er afbildet på ligstenen i sin sognekirke, almindeligt sammen med sin kone, eller sine koner, dem han havde været gift med, den ene efter den anden, og i stående stilling trods det stenen var bestemt til at lægges over graven, men forresten tager sig bedre ud nuomstunder, da den i de fleste tilfælde er sat ind i kirkevæggen.

Herluf Trolle ligger dog udstrakt, skønt ligeledes i fuldt harnisk, på stensarkofagen, sammen med sin ægtefælle. Den herremand, der med sine kendte ord vedstod herremændenes pligter: Hvorfor hed de herremænd, og hvorfor bar de gyldne kæder, hvis ikke det var for at sætte livet ind for at værne land og rige, når faren kom på, eller sådan noget lignende var det han sagde, rigsadmiralen Herluf Trolle, der selv kom til at sande disse sine ord.

Det er først i det 16. århundrede, de træder tydeligt frem for os, herregårdsfolkene, får mere liv, fordi vi ved, hvordan de så ud, fra gravstenene med deres legemsstore portrætter, eller fra anebillederne, pendantmalerierne med de somme tider lidt stive skikkelser, begge i sort og begge med pipekraver og gyldne kæder, men han gerne med hånden på kårdefæstet. Måske står de også mere levende for os end deres efterfølgere, fordi de ikke er så opstadsede som disse, det kortstudsede hår og skæg, mere som vi kender det fra vor egen tid, uden parykker og pudder og andet pjank. De har et djærvt-troskyldigt udseende, som svarer til tonen i deres breve og i ligprædikenerne over dem, med deres personalia.

Med tiden mistede det fåtallige adelige rytteri sin betydning. Man var jo i »Adelsvældens sidste dage«, og efter de ulyksalige krige, da de adelige jordrotter havde fået ord for mindre at være herremænd end haremænd, kom enevælden, som ganske vist i første række skulle vedgå arv og gæld efter den foregående periode, bogstavelig talt, eftersom det havde kostet penge, mange penge at føre de ulyksalige krige, og kreditorerne nu skulle

De to adelige brødre, Børge og Herluf Trolles harnisker er endnu i behold på Herlufsholm.
Fot.: Nationalmuseet.

tilfredsstilles. Og det blev de ved udlæg af jordegods i et omfang, så størrelsen af statsgodserne, der før havde været henved 40 % af landets samlede godsmængde, blev reduceret med henved halvdelen. Sammen med utal- te tønder bønderhartkorn gik mere end to snese kongelige herresæder, gamle administrationscentre, de fleste for stedse, ud af kronens besiddelse. Det var en lang række lensslotte med deres tilliggende bøndergods, købstad- slotte som Skivehus, Kalundborg Slots Ladegaard og Holbæk Slot, landslotte som Ørum og Lundenæs, Aastrup i Vendsyssel og Jungshoved på Sjælland, tidligere klostre Vestervig, Tvilum, Dalum, Dueholm, Mariager, Ringsted, Sankt Knud i Odense, tidligere bispegårde, Aakjær, Møgeltønder (siden Schackenborg), Pandum, Palstrup, Bøvling og Dragsholm, det sidste med

over 12.000 tønder hartkorn, og endnu flere godser spredt over hele landet. Og de, der overtog disse talrige hovedgårde med deres udstrakte godser, var i almindelighed ikke adelige, nej, foruden udenlandske pengematadorer som brødrene Marselis, – det gamle Havreballegaard eller Aarhusgaard blev til Marselisborg – og brødrene de Lima – »Jøderne paa Hald« – drejede det sig om indfødte, borgerlige, men pengestærke mænd, fremfor alt de tidligere hoftjenere, siden storhandelsmænd som Jokum Irgens, Jens Lassen og Henrik Müller, der fik henholdsvis Vestervig, Odense St. Knud og Dalum, samt Dragsholm. Med enevælden blev der vel sat punktum for adelens eneret til at besidde hovedgårdene, såvel som for ugedagstjenernes skattefrihed. Men der var ikke tale om, at man ville afskaffe storgodsdriften. Tværtimod. 1682 blev det fastsat, at en hovedgård for at kunne regnes for at være komplet, så den kunne nyde de for en sådan givne begunstigelser, skulle være i besiddelse af mindst 200 tønder bønderhartkorn indenfor to mil fra gården. Men allerede 1671 havde man fra statsmagtens side animeret til oprettelse af godser i endnu større format, lensgrevskaber og lensbaronier på henholdsvis mindst 2500 og 1000 tønder hartkorn bøndergods, benådet med de flest mulige jorddrotlige rettigheder og dertil, fordi grever og friherrer skulle kunne leve virkelig standsmæssigt, »kongen og hans hof til større lustre«, skattefrihed for henholdsvis 300 og 100 tønder hartkorn bøndergods. Til gengæld for disse rettigheder blev grevskaber og baronier kongelige len i den forstand, at de hjemfaldt til kronen, hvis der ikke fandtes ægte livsarvinger efter den første stifter, og det uanset, at denne skulle skaffe sig det fornødne godsområde, der iøvrigt altid skulle holdes samlet og udelt falde i arv til een arving, den førstefødte.

Uanset, at oprettelsen var et politisk træk, beregnet på at skabe en modvægt overfor den gamle danske adel, så indtrådte flere medlemmer af denne straks i den nye lensadel, blandt dem også den første greve Mogens Frijs, der ikke blot oprettede grevskabet Frijsenborg, men tillige baroniet Frisen vold, hvilket sidste hans arvinger dog måtte aflevere til kronen for at slippe for videre tiltale. Det havde nemlig vist sig, at den salig greve i sin embedsførelse som rentemester – finansminister, kan man på en måde sige – havde været alt andet end redelig. Men grevskabet bestod og blev med tiden det største i landet, til sidst dækkende områder på tilsammen otte kvadratmil eller mere end de to trediedele af Bornholms størrelse.

Alt i alt befordrede oprettelsen af grevskaber og baronier, såvel som af stamhuse og fideikommissgodser, i tallet henholdsvis 21, 34 og 11 den tilsvarende oprettelse af storgodser, hvis godsmængde hver for sig forblev samlet på een hånd i hvert fald gennem det 18. århundrede og henved halvdelen af det 19., dog at der gennem tiderne her og der fandt omlægninger

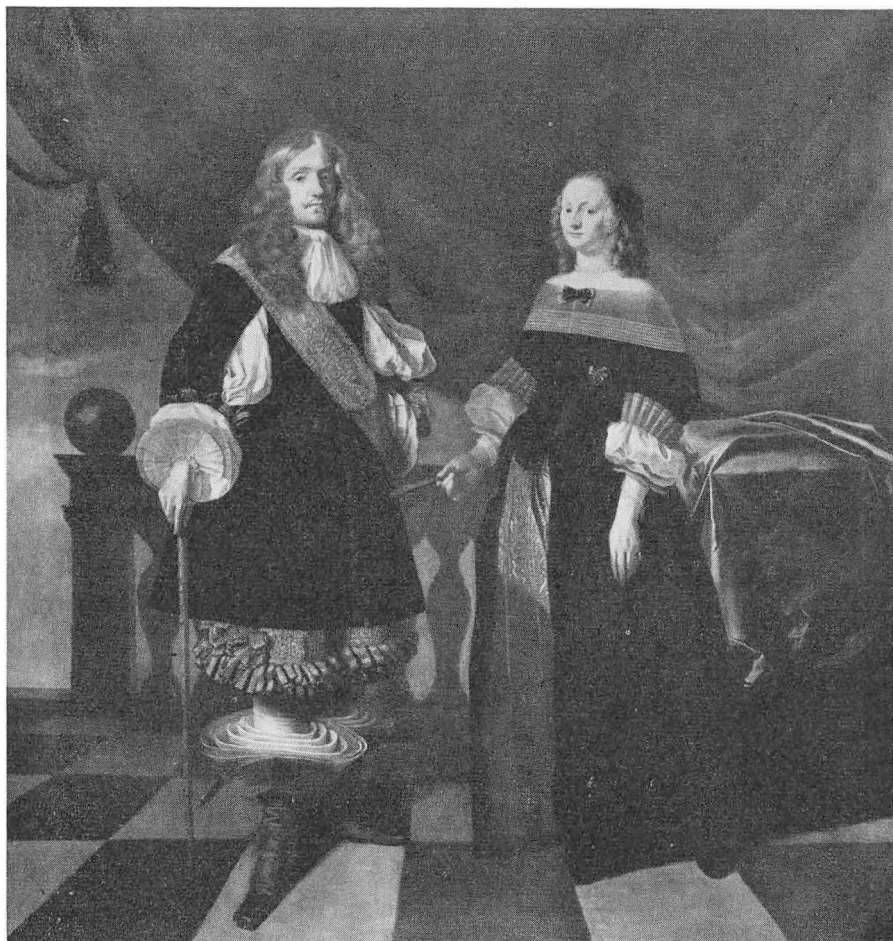
Søhelten Peder Skram i panser og plade med sin ægtefælle Elsebe Krabbe, ligstenen i Østbirk kirke, sognekirken til hans herregård Urup ved Horsens.

Et typisk herregårdspar fra slutningen af det 16. århundrede er Peder Reedtz og Karen Rostrup til det sjællandske Tygestrup, senere Kongsdal. Fot.: Frederiksborg.

sted. Storgodsdriften kulminerede nærmest i første halvdel af det 18. århundrede, da det ene gods næsten synes at have ligget ved siden af det andet over det hele land, og dermed næsten herregård ved herregård. Bortset fra de endnu eksisterende krongodser, der i dette tidsrum var udlagt som rytterdistrikter, til underhold af det såkaldte nationale rytteri, hvor de hidtil eksisterende hoved- eller ladegårde var udlagt til græsning for rytterhestene.

Men netop fra midten af århundredet begyndte andre tendenser at gøre sig gældende. Allerede i 1750erne var det sket, at bøndergodset var blevet solgt fra nogle vestjyske herregårde og købt af – fæstebønderne, en udvik-

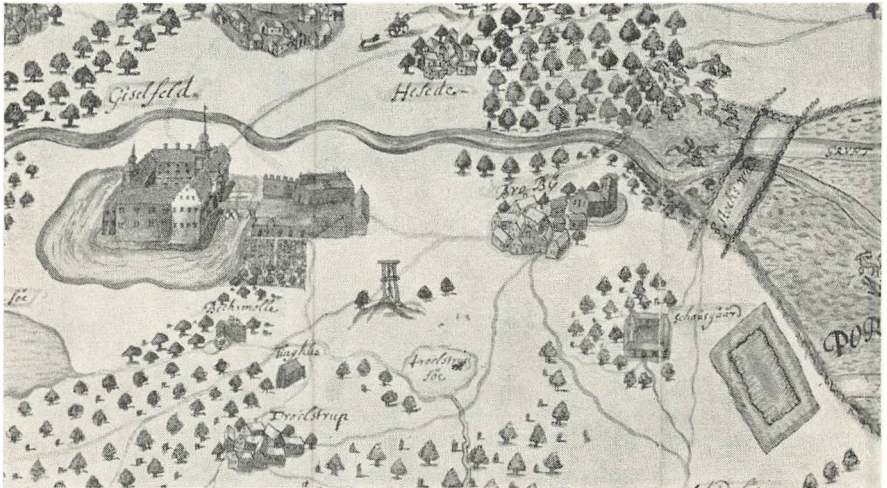

Fra allongeparykkernes tid, Christen Skeel den Rige og hans frue Birgitte Rosenkrantz fra hans slægtsgård, Gammel Estrup, nu jysk herregårdsmuseum. – Fot.: Frederiksborg.

ling som regeringen satte en stopper for ved en forordning af 1761, for blot tre år senere, da der ganske vist var sket et systemskifte, og Schimmelmann var blevet indkaldt for at redde den danske stats økonomi, at tage beslutning om at afhænde næsten samtlige statens godser både i kongeriget og i hertugdømmerne. Det lollandske ryttergods og en del af det fynske var allerede tidligere bortsolgt og havde givet anledning til oprettelse eller genoprettelse af en række herregårde. Ved salget i 1760erne var det oprindelig kongstanken, at bønderne skulle have lejlighed til at erhverve deres gårde til selveje. Man mente imidlertid ikke, at de magtede det økonomisk, selv-

om det ellers gik helt godt i Koldinghus amt, hvor de allerfleste bønder »købte sig selv«. Helt anderledes på Falster, hvor de gamle hovedgårde Skørringe, Korselitse, Orupgaard, Vennerslund genopstod, og nye kom til, Gedsergaard, Valnæsgaard og Hvededal, som på Møn Nordfeld, Klintholm og Marienborg. Også det sjællandske ryttergods blev solgt, inddelt i hovedgårde med tilliggende bøndergods, nogle af dem ældre, omdøbte anlæg som Iselingen og Rosenfeld, andre med de gamle navne i behold, Jungshoved, Højstrup, Tryggevælde, Oremandsgaard. Også en række fynske og jyske herregårde daterer deres oprettelse eller genoprettelse som private storbrug og storgodser fra ryttergodsets salg, på Fyn blandt andre Dalum Kloster, Rugaard og Grøftebjerg, i Jylland Dronningborg, Bjellerup og Ladegaard, Søbygaard, Herrschendsgave og Sofiendal, det tidligere Vengegaard, og endnu flere. Salget af det få år før oprettede lollandske ryttergods, havde tidligere, i 1725, givet anledning til, at lenslotten Aalholm ved Nysted var blevet et privat herresæde, siden en overgang kaldt Christiansholm som hovedsæde i baroniet af dette navn. Også et nyoprettet privatgods som Avnsøgaard i Vestsjælland hævdede ældre traditioner, i sin oprindelse var det en gammel kongelig hovedgård. Det var en af »lotteri-hovedgårdene«, som staten med tilliggende gods bortloddede i 1720rne.

Alle disse nye hovedgårde måtte de tiltrædende ejere forsyne med nye bygninger, blot ikke Aalholm, den dag i dag bevaret som den eneste herre-

Udsnit af et gammelt, håndtegnet perspektivkort i Nationalmuseet over egnen omkring Bregentved og Gissfeld, hvilken sidstnævnte gård ses her til venstre. Bemærk også Gissfeld birks dobbelte galge midt i billedet. Fot.: Nationalmuseet.

Et satirisk blad fra slutningen af det 18. århundrede viser, hvorledes herremanden, efter at have udsuget sin fæstebonde på det hårdeste, til sidst ikke ved anden måde at plyndre ham på end at lade ridefogden klippe håret af ham.

gård med middelalderlig borgkarakter og tillige den eneste kongelige lensborg, hvis ældre bygninger er i behold. Ved ryttergodssalget forsvandt andre anselige kongeslotte. Både renæssanceslottet i Nykøbing Falster, og det mangetårnede Skanderborg blev nådeløst brækket ned.

Det er andre gamle herregårde også blevet siden dengang, både af den ene og den anden grund, tidligere eller senere, nogle allerede inden udløbet af det 18. århundrede, da man var begyndt at slagte godserne! Havde man 1761 forbudt at sælge bøndergodset fra hovedgårdene, gik man allerede fra 1769 over til at begunstige sådanne transaktioner. Man kunne få bevilling til bortsalg af fæstegodset fra en hovedgård med opretholdelse af dennes specielle rettigheder. Herregårdsslagtere har man med foragt kaldt de mænd, som i større stil formidlede sådanne bortsalg af bøndergods, Juel, Fønss, Lindahl, de Mühle Hoff, von Schmidten, hvad de nu hed. Selvom de handlede i spekulationsøjemed, fremmede de dog en udvikling, som man anså for ønskværdig og som et led i landboreformerne, hvis tid nu var inde. Egentlig var den eftertragtede udskiftning, opløsningen af det ildesete landsbyfællesskab på godsejerens bekostning, en forudsætning for tilladel-

Det eneste billede af en træhest i forbindelse med en dansk herregård er dette fra Dronninglund, det tidligere Hundslund kloster, prospekt i Frederik Vs Atlas fra 1754.

sen til afhændelse af fæstegodset. Hvad dog ikke altid skete fyldest. Det var jo ikke kun spekulanterne, der solgte godset fra gårdene. Også de ejere, som blev siddende, kunne se deres fordel ved at afhænde fæstegårdene. I visse tilfælde købte bønderne såmænd hovedgården med, således Bækmark i Vestjylland og Tvilumgaard ved Gudenåen. Den sidste ansatte de en overgang en direktør til at drive og forpligtede iøvrigt højtideligt sig selv til at drive gårdens marker ved hoveri som forhen! En tilstand som dog ikke varede længe. Bønderne tog skøde på deres gårde, og hovedgården blev udparcelleret. Det lod sig nemlig også gøre nu, og det skete i adskillige tilfælde, også således at hovedgården i virkeligheden forsvandt som sådan eller ialfald indskrænkedes i størrelse, så de store bygningsanlæg blev overflødige, ikke mindst de herskabelige bolighuse, af hvilke nogle i forvejen måtte anses for at være upraktiske, som den statelige, firfløjede, »gotiske« borggård på Tiimgaard, der forsvandt, så såre gårdslagteren Lindahl havde fået godset under behandling.

I perioden 1785-1807 benyttede henved en fjerdedel af landets godsejere sig af loven om bortsalg af fæstegodset, og i løbet af den nogenlunde samtidige periode 1788-1818 overgik omtrent halvdelen af det til selveje. Siden, først på grund af landbrugskrisen 1818-28, var fremgangen mindre, men 1835 besad 42.000 selvejere 56 % af hartkornet. Forholdene formede sig

helt forskelligt henholdsvis i Jylland og på øerne. På Sjælland var endnu i 1840'erne de fleste gårdmænd fæstere, og på øerne i det hele taget i 1850 kun 44 % bondehartkorn selveje mod 80 % i hovedlandet.

Grundloven 1849 fremsatte som bekendt flere løfteparagraffer, blandt andet vedrørende forholdet mellem godsejere, bønder og husmænd. Allerede længe før var de jorddrotlige herligheder på forskellig vis søgt indskrænket. Selvom der endnu i løbet af 1700'erne var blevet oprettet adskillige privatbirker – tallet var en overgang oppe på henved 120 – så begyndte man allerede inden udløbet af århundredet at spekulere over de ulemper, de private institutioner medførte, dels for retstilstanden, men også for besidderne selv, birkepatronerne, ligesom disse, når bøndergodset var frasolgt, ikke havde så stor interesse i at opretholde birket. En forordning 1809 forbød oprettelsen af nye birker, og birkeretten skulle fremtidig borttages ved godsets salg. De eksisterende birker skulle kun opretholdes for den daværende indehaver, men hvis han var adelig, tillige så længe de gik i arv til hans ægte, mandlige efterkommere. Grundlovens påbud om afskaffelse af al adelig forret gjorde omsider en ende på de endnu i 1848 bestående 40 adelige

Som det er tilfældet på adskillige herregårde udpeges også på det fynske Lykkesholm den kælder, hvor hundehullet skal have været.

Fot.: Andresen.

Greve Jørgen Scheel, kongelig overstaldmester, ses her sammen med sin anden gemalinde Charlotte Louise v. Plessen. Han var ikke blot besidder af grevskabet Skeel, også af stamhuset Gammel Estrup, øst for Randers, hvor slægten allerede havde siddet i flere generationer.
Fot.: Frederiksborg.

birker. Hvad angik herremændenes ret til at lade deres bønder straffe disciplinært, så blev træhest, hundehul og den spanske kappe forbudt 1787. Pryglestraffen blev forbudt fire år senere, for gårdmændenes vedkommende. Husmændene var derimod undergivet husbondens revselsesret helt til 1848!

Datidens berømte portrættør Jens Juel har malet greve Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde ved Maribo og grevinde Charlotte Amalie (f. komtesse Holstein-Ledreborg). Mere berømt end denne også afholdte jorddrot var sønnen, den berømte bonde-reformator af samme navn.

Fot.: Frederiksborg.

Også hoveriet var der givet faste regler for sidst i det 18. århundrede. Det kunne dog være strengt nok endda, og man søgte stadig at få det afskaffet ad frivillighedens vej. Det samme gjaldt fæsteforholdet, selvom også det var lagt i fastere rammer på omtrent samme tid. Håbet om, at

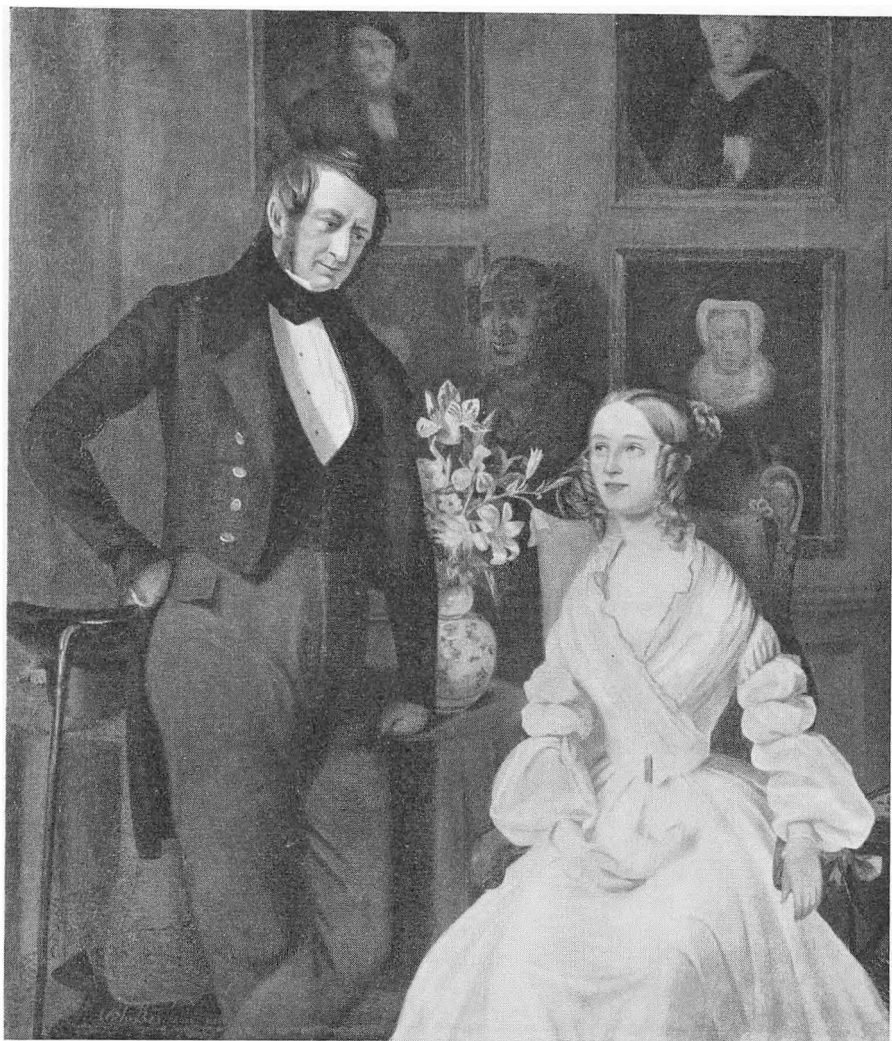
den trediedel af landets bondehartkorn, der stadig var fæstegods, skulle tvangsafløses, blev ikke opfyldt ved Junigrundloven. De gode landbrugs-konjunkturer i slutningen af århundredet fremmede derimod den frivillige fæsteafløsning, mens fæstespørgsmålet endnu i de første tyve-tredive år under folkestyret havde været en sag af stor rækkevidde for landbefolkningen på øerne. 1860 var tallene for bondehartkorn i selveje, herunder også arvefæste, på øerne 59 %, i Jylland 89 %, i 1873 76 og 94, i 1905 89 og 99, og det sidste år var 80 % af øernes og 98 % af Jyllands husmænd selvejere. Da der endelig overalt i landet kun var 1600 fæstegårde tilbage med kun 2 % af hartkornet, kom loven om fæstevæsenets afløsning, den ene af jordlovene fra 1919. Den anden betød opfyldelse af Junigrundlovens 70 år gamle tilsagn om lens og stamhuses overgang til fri ejendom.

Den kyndige landbrugshistoriker Fridlev Skrubbeltrang har engang sagt, at 1919 med jordlovene blev et mærkeår i landbrugets og bondestandens historie. »Arbejdet for en lykkeligere jordfordeling nåede samtidig sine største resultater«.

Måske ser man i dag lidt anderledes på det. Striden om den nationaløkonomiske værdi af henholdsvis storbrug og småbrug er stadig stående, som den var det på landbrugsreformernes tid. Vore dages herremænd er jo dog ikke som i fortiden, dengang da alle bar adeligt skjold og mærke, selvskrevne til at besidde landets højeste embeder, i krig som i fred.

Fortidens herremænd stod ikke blot for statsadministrationen, den centrale som den lokale, de var også administratorer af deres egne ofte betydelige godser, ja nærmest småkonger på disse.

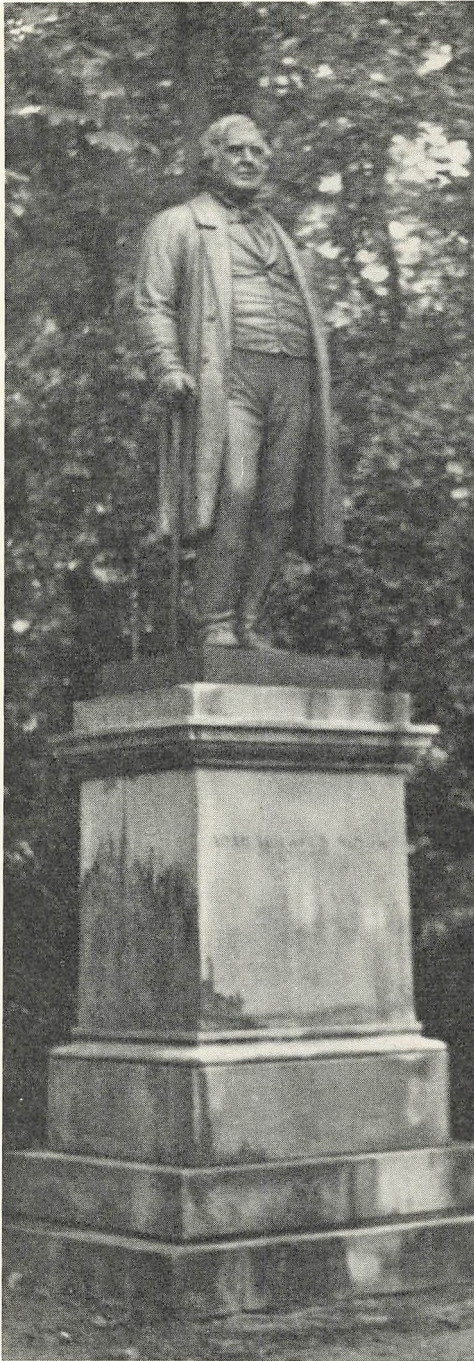
Lige milde herrer var de ikke. Selvom det ikke er de mere fremtrædende, de offentlige personligheder blandt de adelige herremænd, der har fået ry som bondeplagere. Der var dog folk blandt disse som den første greve Wedell-Wedellsborg (1640-1706), der begik overgreb på overgreb mod sine undergivne, bønder, fogeder, degne, præster, uanfægtet af de højesteretsdomme, der faldt mod ham. »Den gale grev Wedell« kaldte man ham. Og blandt bondeplagerne var ikke mindst de tidligere officerer, tildels indvandrede tyskere, der ville indføre deres hjemlands brutale behandling af bønderne på deres godser i Danmark, mecklenburgeren Vincents Joakim Hahn (1632-86) til Hjortespring, Jomfruens Egede og Jægerspris og fremfor alle brigadøren William Halling (1744-96) til Dronninglund. Der er ikke den brutalitet, den sidste ikke skal have gjort sig skyldig i, og menneskealdre efter hans død vidste man på Dronninglund at udpege stedet, hvor træhesten havde stået, forøvrigt den eneste træhest på en dansk herregård, man har et billede af. Halling skal endog have indført herremændens ret til den nygifte pige i bryllupsnatten. Et herhjemme næppe legalt begreb, selvom

Lensbaron Otto Reedtz-Thott, der her ses med sin gemalinde Karen Julie Fønss, oprettede 1805 baroniet Gaunø, hvor hans slægt havde siddet siden 1682. Hans fæstere rejste ham 1847 en mindestøtte.
 Fot.: Frederiksborg.

Blicher har fortalt, at hans egen slægtning på Avnsbjerg udøvede det i praksis. Han var ellers borgerlig født, men opkomlingerne var jo næsten de værste blandt bondeplagerne: »Ej skarpere sværd du finde kan end bonden, der bliver herremand!«

De var sandelig ikke rare mange af de bondefødte herremænd, navnlig de tidligere ridefogeder, som kunne deres metier. Hans Rosborg på Friisholt,

Peder Nielsen Mollerup på Vestervig og Ahasverus Becker til Bækkeskov. Den sidste rottede hans egne bønder sig sammen imod og slog ihjel med høtve og river ude på hovmarken. Elleve af dem blev dømt til døden. Ellers ville ingen husbond, ingen ridefoged eller landfoged kunne føle sig sikker. Flertallet i højestret fældede den hårde dom.

Der er vidnesbyrd nok samtidige som senere sagnagtige, at både træhest og hundehul og ridepisk var i flitig brug på adskillige danske herregårde, men som sagt var de mest umilde husbønder sjældent de bedste folk blandt datidens godsejere.

Derfor kunne de godt være dygtige landmænd, foregangsmand, som forøvrigt også flere af de mere fremtrædende herremænd. Peder Oxe ikke blot byggede et større og herligere Gisselfeld, både borggård og ladegård vel forsvaret med tårne, mure og grave, han indførte også brakken på sine jorder, selvom kunsten efter hans død gik i glemme. I almindelighed ved man nu ikke stort om de ældre tiders landbrugsmæssige indsats på herregårdene. Men da Christof-

H. V. Bissens bronzestatue af lensgreve A. V. Moltke, chef for forsvarsministeriet. Rejst af bondestanden på grevskabet Bregentved og Egede gods.

Fot.: Andresen.

fer Gøje til Orebygaard deltog i syvårskrigen og skrev hjem, hvordan danskerne hærgede og brændte i Sverige, glemte han ikke at spørge om, hvordan kornet stod på hans hjemlige marker. I det 18. århundrede beskæftigede godsejerne sig ikke blot med driftsforbedringer på hovedgårdene, nu kom også bøndergodset i betragtning, som for Frederik Vs favorit, den første greve Moltke-Bregentved, der nævnes med hæder i denne forbindelse. Og ros for sin indsats som godsejer tilkommer sandelig også en mand i det 19. århundrede, en mand, hvis navn ellers havde en ilde klang i manges øren: J. B. S. Estrup til Kongsdal og Skaføgaard.

Blandt de for deres indsats på landbrugsområdet mere kendte herremænd i det 19. århundrede var Ahlmann på Langholt, både heste- og kvægopdrætter i større stil, og fremfor alle Edward Tesdorph (1817-89) til Orupgaard på Falster. Hans indsats var så mangesidig, at det efter hans død blev sagt, at en redegørelse for hans mere udadvendte virksomhed nærmest ville blive en fremstilling af hovedtrækkene i

Vilhelm Bissens bronzestatue af den politisk interesserede lensgreve Chr. Emil Krag-Juel-Vind-Frijs, rejst af beboerne på grevskabet Frijsenborg.

Fot.: Andresen.

den danske landbrugsøkonomiske udvikling i de 50 år, der lå forud for hans død, og at der næppe nogensinde havde levet nogen mand, der havde haft så stor indflydelse på det danske landbrugs udvikling som Tesdorff. Bedre eftermæle kan næppe gives nogen jorddrot i Danmark.

Også sine bønder havde han forstået at hjælpe på fode, da han havde overtaget sit i alle henseender forfaldne gods. Han holdt årlige sammenkomster med dem, ja, satte sig til bords med dem, hvad dengang måtte anses for en stor ære, for at forhandle med dem om de forbedringer, de burde indføre. Han berømmes også for godgørelse, som dog adskillige andre herremænd helt tilbage i tiderne. Næppe nogen roses dog som hin rigens hofmester Erik Ottesen Rosenkrantz (1429-1503) til Bjørnholm, Møgelkjær og Skjern, der fik det lov i en gammel krønike: »Han var ligesom en fader for Danmark, hans mæge og lige så vi endnu ikke i denne dag, i ære, dyd og fromhed og alle gode vilkår«. – Men mange herremænd blev berømmet som gode patriarker i forhold til deres undersåtter, også i nyere tider. Naturligvis fik A. P. Bernstorff (1735-97) sit æresminde, da han havde udskiftet sit gods ved København og indført arvefæste, støtten, som stadig står ved Lyngbyvej, rejst af de taknemlige bønder 1787. Også A. V. Moltke-Bregentved, konsejlspræsident i frihedsministeriet fra marts 1848, har fået sit monument, en statue af Bissen i Bregentved park »rejst 1859 af bondestanden på grevskabet Bregentved og Egede gods«. Og ved Frijsenborg slot står en statue rejst af »taknemmelige beboere på grevskabet Frijsenborg« til minde om lensgreve Carl Emil Krag-Juel-Vind-Frijs, også en konsejlspræsident, der underskrev en grundlov, den anden reviderede af 1866, et resultat af den alliance, han formidlede »mellem de store og de små bønder«, en alliance, der i det lange løb ikke viste sig særlig holdbar! Mindet er vel ikke så meget sat over politikerens som over godsejeren. Fæstegodset var dog for langt størstepartens vedkommende solgt til selveje. Salget begyndte netop, dengang han i 1849 tiltrådte bestyrelsen af grevskabet. Han vidste at imødekomme den nye tids krav.

Man kan sige både det ene og det andet om de danske herremænd. De har i hvertfald været med til at præge Danmarkshistorien, såvel som de har sat deres mærke på forskellige danske egne, nogle til liden både, til beboernes sorg og ulykke, andre mere til varig glæde og nytte.

Ved en Ombygning i Midten af 1700-Tallet skabte Arkitekt Lauvitz Thura ud af det middelalderlige Børglum-Klosterkompleks, sydvest for Hjørring, hvis Mure endnu for en stor Del er bevarede, den nuværende magtfulde af Barokken prægede Gaard, der domineres af Kirkefløjens store rolige Flader.

Fot.: Nationalmuseet.

Herregaardenes Arkitektur

Af Hans Stiesdal

Herregaardsbygninger danner en broget, rigt varieret Gruppe i vor Bygningsskulptur, en langt mere nuanceret end for Eksempel Kirkerne. En kort Gennemgang af Herregaardsbyggeriet gennem Tiderne maa derfor ogsaa blive langt mere ufuldkommen, langt mindre dækkende end en tilsvarende for Kirkerne kunde blive det.

Der er i de senere Aar tæret haardt paa Danmarks landskabelige Skønhedsværdier. At der dog endnu tilbage er en Del store samlede Landskabspartier, hvor man kan fornemme, hvor skønt det danske Land kunde være, om ikke et hæmningsløst spredt Byggeri erobrede det med Stormskridt, har vi Herregaardene at takke for. At en Del af disse store Gaarde har kunnet modstaa de Stormløb, der i den sidste Menneskealder har været rettet mod dem, vil Samfundet i en overskuelig Aarrække erkende med Taknemmelighed. Og dér i disse storslaaede bevarede Landskaber ligger de, Herregaardene med deres Hovedbygninger, Avslænger og Haver eller Parker.

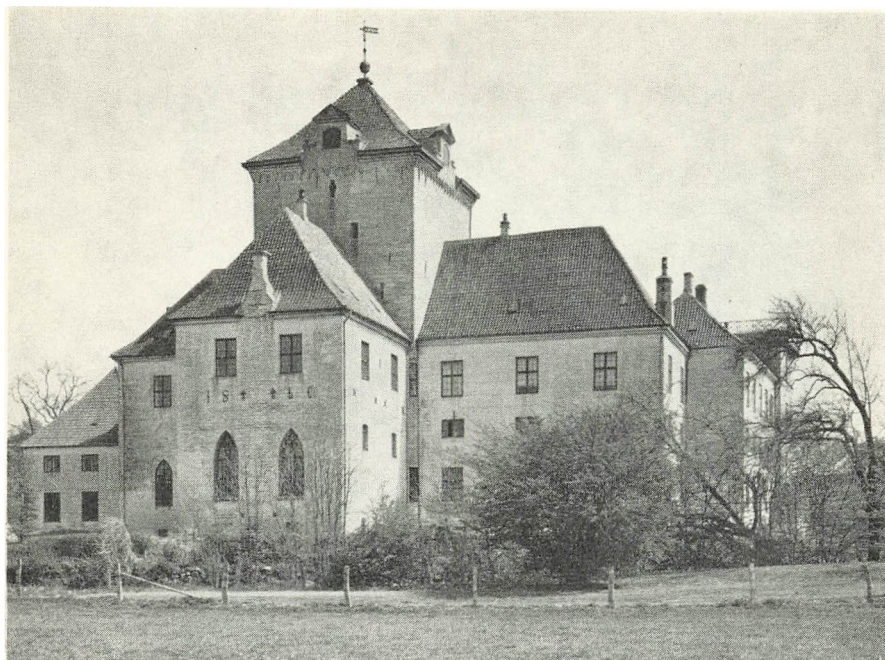
Og ogsaa den, som rejser rundt i Landet for at glæde sig over dets Rigdom af Natur og Kulturfrembringelser, maa gøre sig klart, at han ikke i Almindelighed kan bringe sig i det samme Forhold til Herregaardene

Brahetrolleborg ved Faaborg, er et Eksempel paa en Gaard med en indviklet Bygningshistorie. Den ærværdige Grundstamme i Bygningen er et middelalderligt Cistercienserkloster, som gennem Tiden er blevet ombygget, ændret i skiftende Tiders Smag. Kirken er dog stadig den fjerde Fløj i Gaarden. Det Ydre præges nu i høj Grad af en »Restaurering«, foretaget i sidste Halvdel af 1800-Tallet. Fot.: Nationalmuseet.

som til Kirkerne. Disse sidste er Samfundets. Menighederne har Brugsret til dem, men alle har normalt Ret til i øvrigt at færdes i dem. Med enkelte Undtagelser er Herregaardene private, Rammen om private Menneskers Liv, og dette maa respekteres endog med Taknemmelighed over, at private vil og kan paatage sig den Byrde at opretholde ofte store bygningskulturelle Værdier, som ellers vilde forvanskes eller gaa helt tabt.

Hvorledes de ældste Herregaarde har set ud, kan man ikke sige noget bestemt om, men man tør nok alligevel trække en Linie tilbage i Tiden fra de endnu staaende ældste Herregaardsbygninger til de mange bevarede Voldsteder, d.v.s. de Jordanlæg med Volde og Grave, som har baaret nu forlængst forsvundne Bygninger. Det er navnlig een Type af Voldsteder, som man kan føre Udviklingen af den befæstede Herregaard tilbage til. Voldsteder af denne Type bestaar af en Borgbanke (Motte) omgivet af Vand eller ofte tør Grav og undertiden med en udenfor liggende Vold. Paa Toppen af Borgbanken har der kun kunnet staa en enkelt lille Byg-

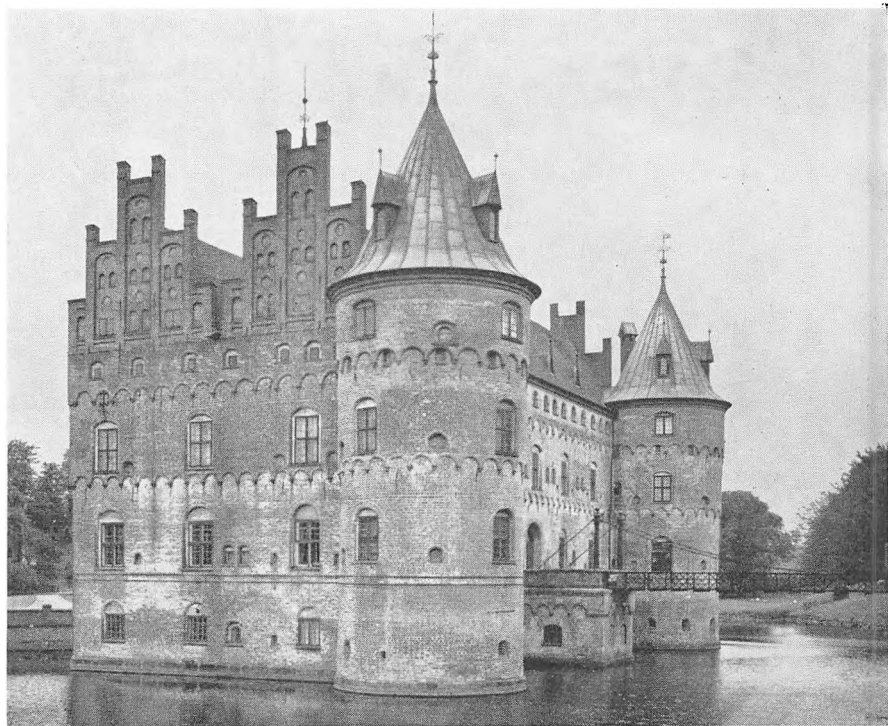

I Begyndelsen af 1400-Tallet opførte Biskop Peder Jensen Lodehat den i dansk Arkitekturhistorie enestaaende Bygning, Gjorslev ved Store-Heddinge. Grundplanen er formet som et latinsk Kors, over hvis Skæring det kraftige Taarn rejser sig. Ved forskellige Ombygninger fik den gamle Borg, navnlig takket være Tagformerne, det nuværende mere fredelige Udseende.

Fot.: Nationalmuseet.

ning eller Taarn af Træ; i visse Tilfælde har dette formodentlig været omgivet af en Palisade, et Plankeværk. Et saadant Befæstningsarrangement, som man kan se i Brug paa det berømte Bayeux-Tapet i Normandiet, var ikke beregnet til egentlig Bolig, men var den egentlige militære Del af Gaardanlægget, kun anvendt i en truselssituation. Selve Beboelsen og de til Land- og Kvægbrug anvendte Bygninger laa ved Siden af Borgbanken, undertiden omgivet af et Palisadeværn eller en Vold og en Grav (Bailey). Smukke Eksempler paa saadanne Motte- og Bailey-Anlæg er Voldstedet Smørholmen i Smørum Sogn ved København, Linds høj Voldsted i Revninge Sogn ved Kerteminde og Nyfæste i Kerte Sogn paa Vestfyn. I disse Anlæg vil man allerede have bemærket den Tvedeling af Gaardanlægget, som man med talrige Ændringer og Variationer genfinder i enhver Herregaard: Hovedbygning og Avlsgaard.

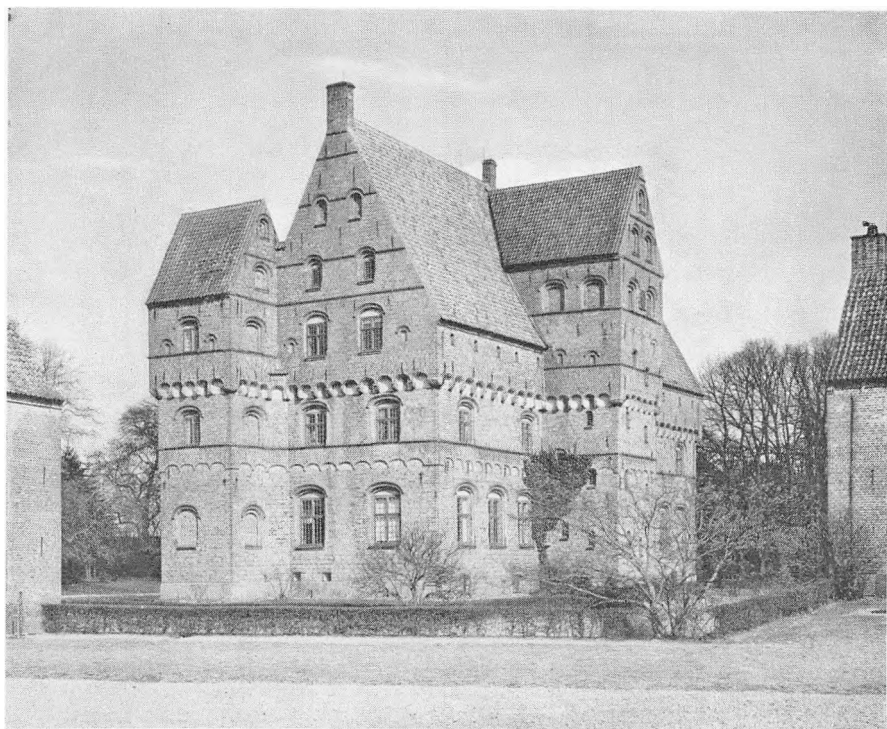
Efterhaanden som man kom længere ind i Middelalderen, er der en Tendens til at gøre selve Borgbanken større og rummeligere, saaledes at

Den af Herreborgene, som sikkert maa siges at staa stærkest i den almindelige Bevidsthed, er Egeskov, nordvest for Svendborg, opført i 1550'erne. Det store Dobbelttårn rejser sig lige op af Søens Vand, og vel navnlig dette Træk forlener Bygningen med en særligt dyster Borgstemning.

Fot.: Nationalmuseet.

den kunde afgive Plads til andet og mere end et enkelt Taarn, og Herremændenes Bolig flyttedes da herop, hvor den var bedre sikret end i Bailey'en. Talrige Voldsteder over hele Landet vidner endnu om Stadierne i denne Udvikling, der foreløbig afsluttedes med Udformningen af det lille tæt sammensluttede, firefløjede Gaardkompleks omkring en snæver Gaardsplads. Bygningerne kunde være af Træ eller Bindingsværk, men ogsaa af Grundmur. Et mageløst Eksempel paa en Herregaard af denne senmiddelalderlige Type, ja, et umisteligt Klenodie i vor Herregaardsarkitektur, er Østrupgaard ved Faaborg. Selv om dens Bygninger langt fra alle rækker tilbage i Middelalderen, er der næppe nogen Gaard, der bedre – ogsaa i Kraft af sin store uregelmæssige straatækkede Bindingsværks-Avlsgaard – giver Indtryk af en lille Herregaard ved Slutningen af Middelalderen. I et Hjørne af den store Gaardsplads indenfor Avlslængerne hæver den lille af Voldgrave omgivne Borgbanke sig med sine Bindingsværks-

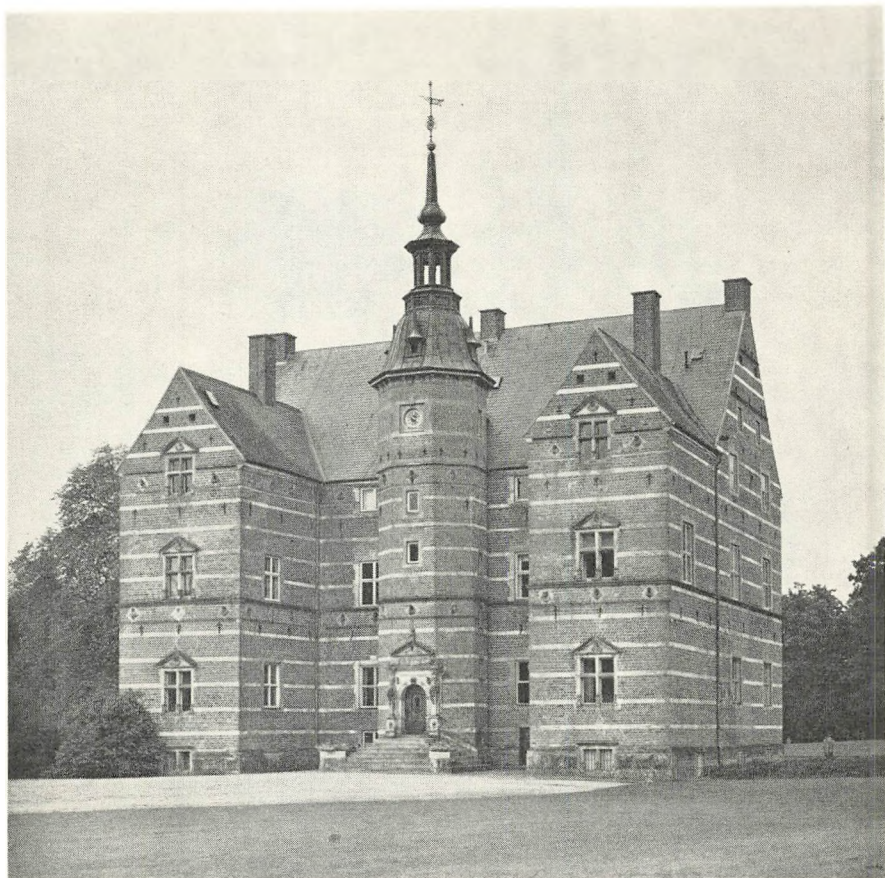

Borreby, ved Skælskør, opført 1556, er i det Ydre særdeles velbevaret og et af de fineste Eksempler paa Herreborgene fra denne Tid. Her, som paa adskillige andre Gaarde, mangler Gavlenes Prydelser, de svungne Gavlkamme, der har givet det stærke og trodsige Hus et venligt Skær.

Fot.: Nationalmuseet.

huse fra forskellige Tider, domineret af et fast Stenhus, der maver sig lidt frem foran de andre Huse. Gaarde af denne Slags har utvivlsomt været overordentligt udbredte, men paa Grund af det spinkle, brandfarlige Byggemateriale er de gaaet til Grunde forlængst, og kun Voldstederne er tilbage.

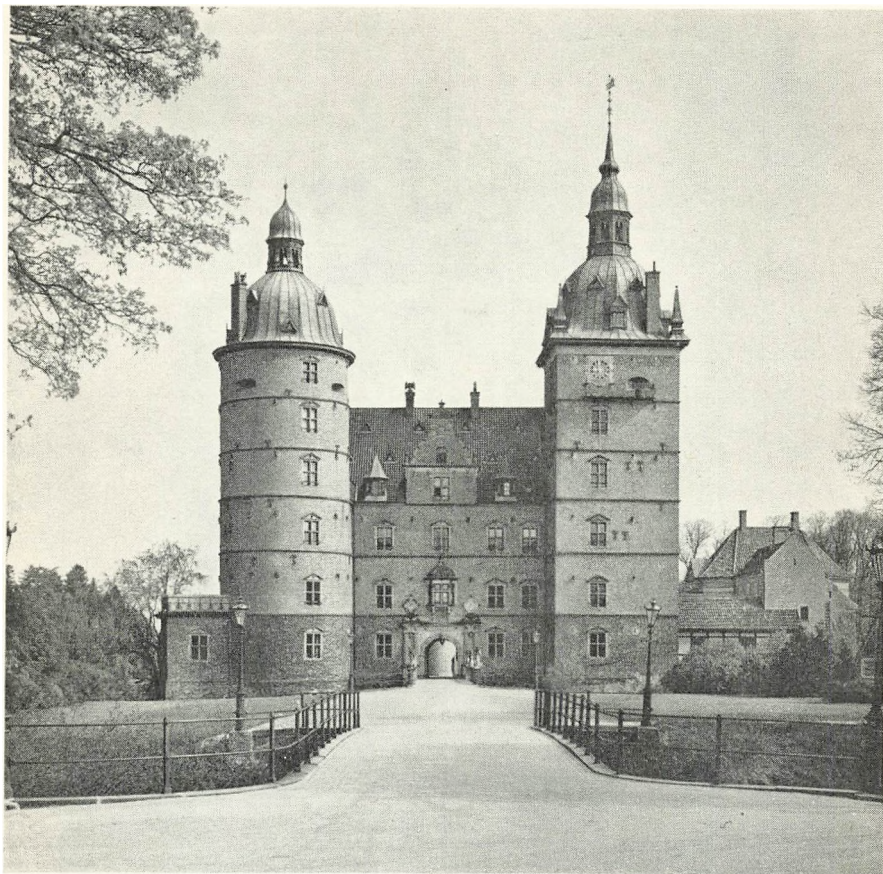
At netop en Gaardtype som Østrupgaard, hvis mest markante Træk er Stenhuset, har været meget udbredt, faar man et Indtryk af gennem de temmelig mange Gaarde, hvor et saadant senmiddelalderligt Stenhus indgaar i et senere Bygningskompleks, selvom det undertiden blot er Kælderen, der endnu er i Behold. Saadanne middelalderlige Stenhuse indgaar i Tjele, Lerchenfeldt, Saltø, Jægerspris, Kælderne paa Riber Kærgaard m. fl. Mod Middelalderens Slutning ønskede man, maaske under Indtryk af Klosterbyggeriet, at regulere Byggeriet paa Borgbankerne. Man omgav den firkantede Borggaard med nogenlunde ens høje Længer; klarest ses dette paa

Lystrup vest for Fakse, med den pyntelige lille, men fast symmetrisk komponerede Hovedbygning er opført 1579, et af de allertidligste Eksempler paa den saakaldte nederlandske Renaissancestil. De svungne Gavle er ligesom Trappetaarnets oprindelige Afslutning gaaet tabt.

Fot.: Nationalmuseet.

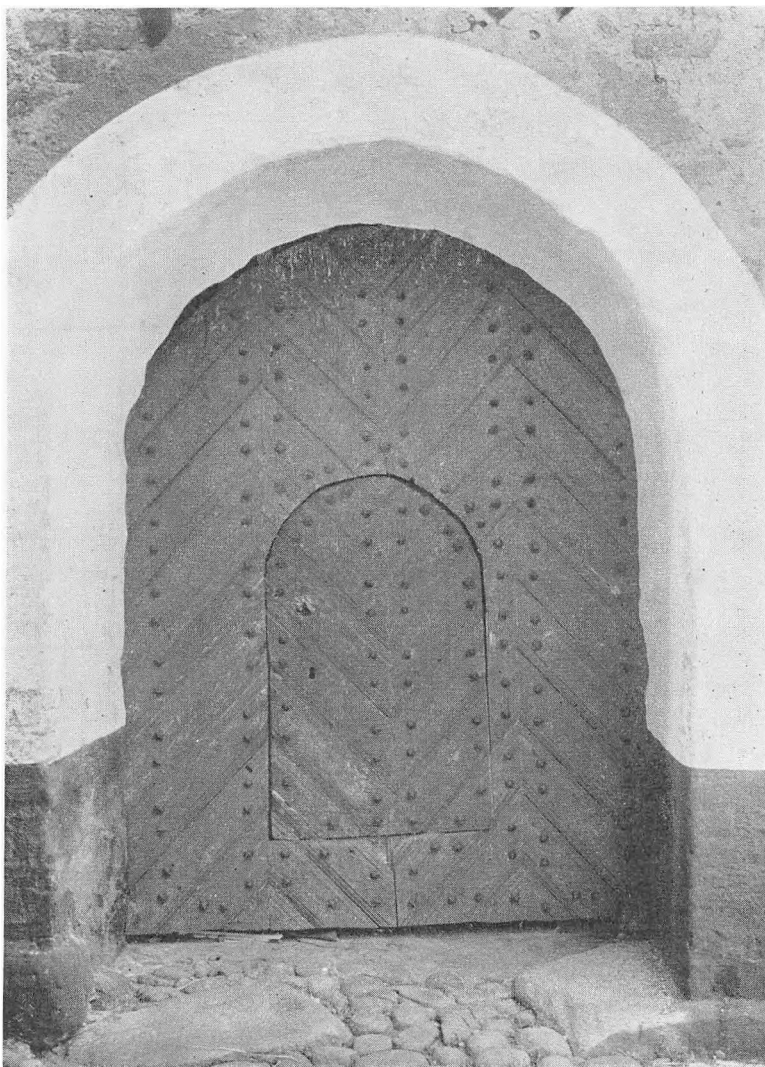
den lille og saa velbevarede Østergaard i Salling. Rygaard paa Fyn hører ogsaa i Princippet til samme Familie. Denne Gaard, en af Perlerne i dansk Herregaardsarkitektur, er dog mere kompliceret i sin Bygningshistorie, idet Nordfløjen er højere og bredere end de øvrige og ogsaa ældre, i alt Fald end de to Fløje paa dens Sider. Dette store Hus med de prægtige, blændingsprydede Trappegavle og med Forsvarsindretninger i Form af Skyttegang i de udkragede øverste Halvstokværk peger frem mod den Udformning af Herregaardshovedbygningen, som under Indtryk af Grevefejdens Bonderejsning blev saa karakteristisk for Aarene derefter. Man

Vallø ved Køge, med sin vældige Hovedfacade med de to uens Taarne er en af Renaissance's mest markante Herregaarde. Denne Del af Bygningen lod Mette Rosenkrantz opføre i Aarene op til 1586. Resten af det store Bygningskompleks bag Facaden er tilføjet i Løbet af et langt Aaremaal.

Fot.: Nationalmuseet.

har kaldt disse trodsige Bygninger for Herreborge; det forsvarsbetonede er blevet yderligere understreget ved Tilføjelsen af Flankerings-taarne, anbragt saaledes, at alle Hovedbygningens fire Sider kan dækkes ved Beskyddning fra Taarnene, der kan være udformede paa forskellig Vis, firkantede eller runde. Oftest er der paa hvert Hjørne af en af Husets Langsider anbragt Taarne, der saaledes yder Beskyttelse for baade denne Langside samt de to Gavle, medens den anden Langside beskyttes af et Taarn nogenlunde ud for Husets Midte. Dette tjener samtidig som Trappetaarn, der formidler Forbindelsen mellem de forskellige Stokværk.

Kun sjældent er de gamle Portfløje bevarede som paa dette Billede fra Østergaard i Salting. Den lille Dør i Midten af Porten tjente til normal Passage. Kun for større Transporter maatte hele den store Portfløj aabnes.

Fot.: Nationalmuseet.

Blandt de kendteste og bedst bevarede Gaarde opført efter dette Princip er Borreby, Egeskov, Hesselager og Nakkebølle. Forsigtigt ændres de senmiddelalderlige Arkitekturdetaller under Paavirkning sydfra. Det er Gavlene, tidligere smykkede med Gotikkens tørre Blændinger, som nu optages af etagedelte brede og dybe Blændingsfelter med rund eller flad-

Hvedholm ved Faaborg. Hovedbygningen blev fuldstændig ombygget i 1878-82, medens Dele af den gamle Ladegaard har overlevet Ombygningen, saaledes den smukke Senrenaissanceport med de svungne Kamme paa Gavlevisten. Fot.: Andresen.

buet Afdækning, saaledes som det ses paa Hesselager, eller simple og fladere i Relieffet, som Gisselfeld kan opvise det.

Paa de Nybygninger, der opføres i den sidste Halvdel af 1500-Tallet, opgives efterhaanden de rent forsvarsbetonede Indretninger, og flere og flere ornamentale, arkitektoniske Detailler tages i Anvendelse. Det er sta-

Løvenholm øst for Randers, er bygget i flere Omgange. Her ses Sydfløjen, opf. i Begyndelsen af 1600-Aarene som en Tilbygning til en noget ældre Østfløj, der anes i Baggrunden. Sydfløjen har fra Østfløjen laant Rundbuefrisen, der skiller Facadens to Stokværk, og som ved Fløjens Opførelse allerede var et gammeldags arkitektonisk Træk. Denne Frise er ogsaa ført rundt om det i 1642 byggede Hjørnetaarn. Fot.: Nationalmuseet.

digt Gavlene, man i saa Henseende særligt ofrer Opmærksomhed, og Gavlkammene, som tidligere havde været aftrappede, blev nu svungne i mere sprælske Sving. Desværre er disse Gavlkamme, som var meget udsatte for Vejret, ofte gaaet tabt, f. Eks. paa Borreby og Lystrup, men er dog i Behold paa Ørbækklunde, Berridsgaard, Skovsbo, Harridslevgaard, Holckenhavn, Kjørup og flere. Men Arkitekturstrømningerne fra Udlandet præger ogsaa hele anlægget i kravet om så vidt muligt at placere de enkelte Bygningslementer symmetrisk om en Midterakse. Tidligst lykkes det at udforme Hovedbygningen efter dette Krav. Et Eksempel herpaa er det indtagende lille Lystrup fra 1579, den tidligste Bygning herhjemme i den fuldt udviklede saakaldte nederlandske Renaissancestil med mange dekorative Enkeltheder udført i Sandsten, saaledes navnlig den prægtige Portal. Pragtportaler aksentuerer ogsaa Midteraksen i de lidt

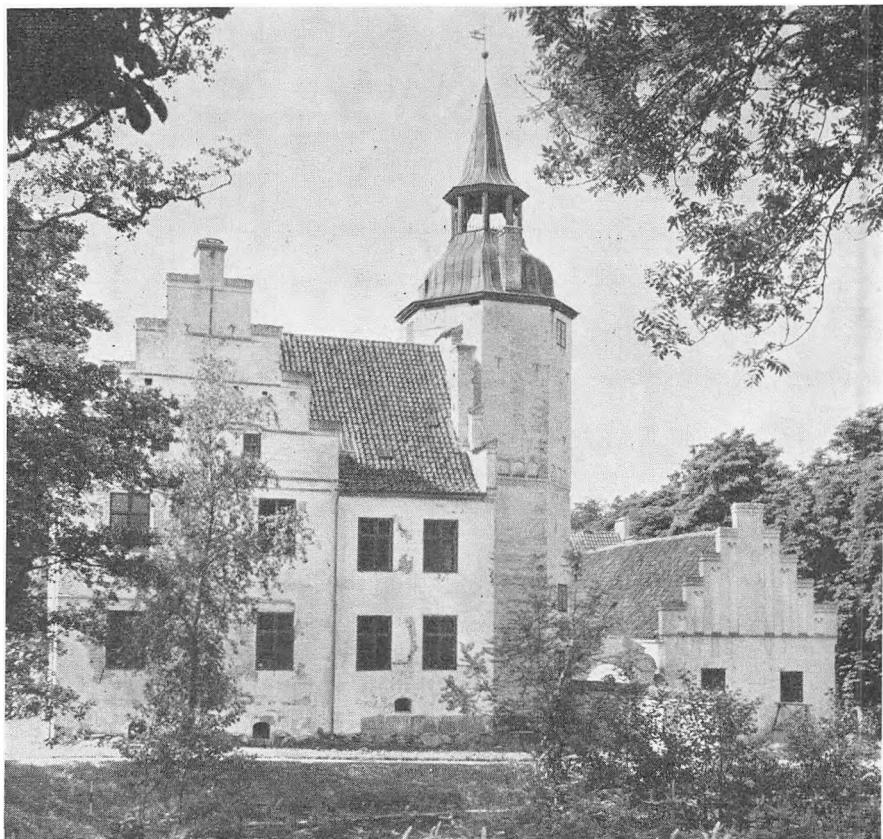

Bindingsværksgaardene er en arkitektonisk Gruppe helt for sig selv og i nær Familie med samtlige Købstadsbygninger. Lynderupgaard, nord for Viborg, er opført i sidste Halvdel af 1500-Aarene og røber Slægtskab med borgerlige Byggetraditioner i Aalborg. De nuværende Vinduer er yngre, men af de oprindelige er et enkelt i Behold og vidner ved sine rige Udskæringer om Gaardens fordums Prag! Fot.: Nationalmuseet.

yngre, men endnu mere storslaaede Gaarde som Sostrup, Kongstedlund, Ulstrup og ikke mindst Voergaard.

Først noget senere, omkring 1600, blev der ogsaa ved Planlægningen af Avlsgaardene tilstræbt den samme Regularitet som for Hovedbygningernes Vedkommende, ligesom man søgte at komponere Hovedbygning og Avlsgaard sammen til en Helhed. Desværre er de allerfleste Avlsgaard-anlæg fra den Tid gaaet tabt.

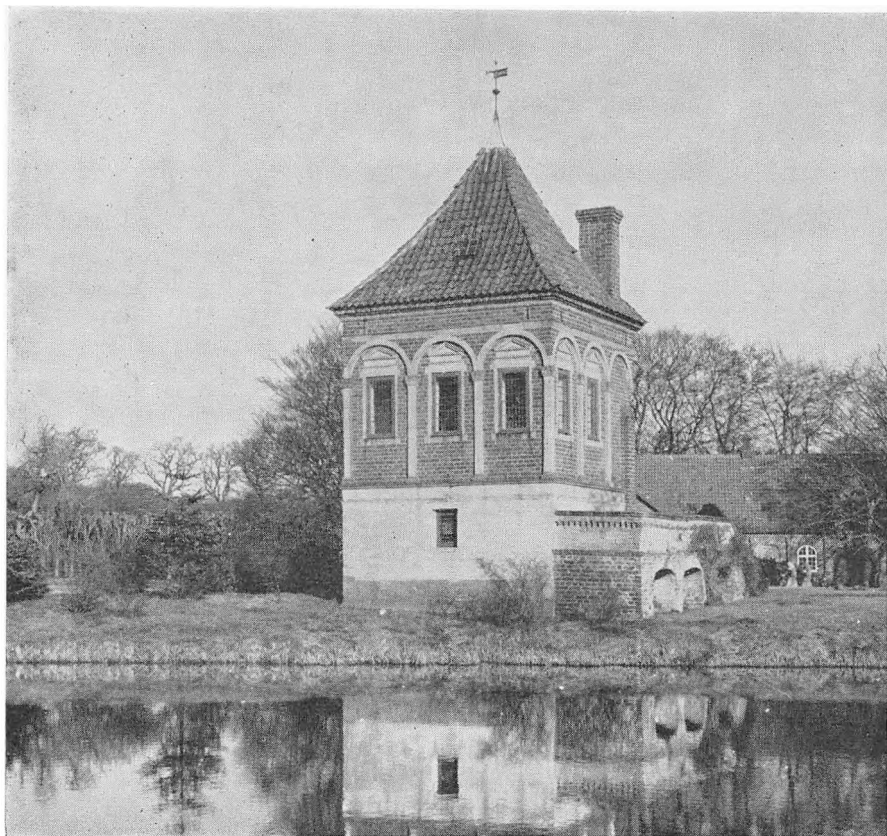
Dette Ønske om at opbygge hele Herregaardsanlægget med Hovedbygning og Avlsgaard, ja, endog med Have til en symmetrisk Helhed om en Midtakse bliver i de Par Aarhundreder Idealet i Herregaardsarkitekturen. Forbillederne var hentet ude i Barokken og Enevældsfyrsternes Europa. I 1673 opførtes Nysø som en af de ældste Gaarde, der helt lever op til de barokke Idealer. Det arkitekturhistorisk saa interessante og kvalitets-

I den barske Egn nord for Holstebro skjuler en frodig og idyllisk Enklave af mægtige Træer det maleriske lille Rydhave Slot, der er blevet til i flere Omgange i Løbet af det sekstende Aarhundrede.
 Fot.: Nationalmuseet.

mæssigt saa fornemme Hus er enestaaende velbevaret og synes forud for sin Tid, naar det sammenlignes med samtidige og senere Huse af samme Familie som Juellinge, Stensballegaard, Christianssæde og Clausholm.

Den store nordiske Krig og de deraf følgende Vanskeligheder bevirkede, at der i de fleste Aartier af 1700-Tallet kun byggedes faa Gaarde, men ved Aarhundredets Midte tages mange Steder en betydelig Byggevirk-
 somhed op igen, og det var navnlig en ganske bestemt Gaardtype, der viste sig levedygtig i lang Tid, fortrinsvis i Jylland, nemlig den trefløjede Hovedbygning, der aabner sig ud mod en ogsaa som oftest trefløjet Lade-
 gaard. Midterfløjens Midtparti med Hovedindgangsdøren er som oftest fremhævet ved en særligt rig Udformning og ved at være afdækket med

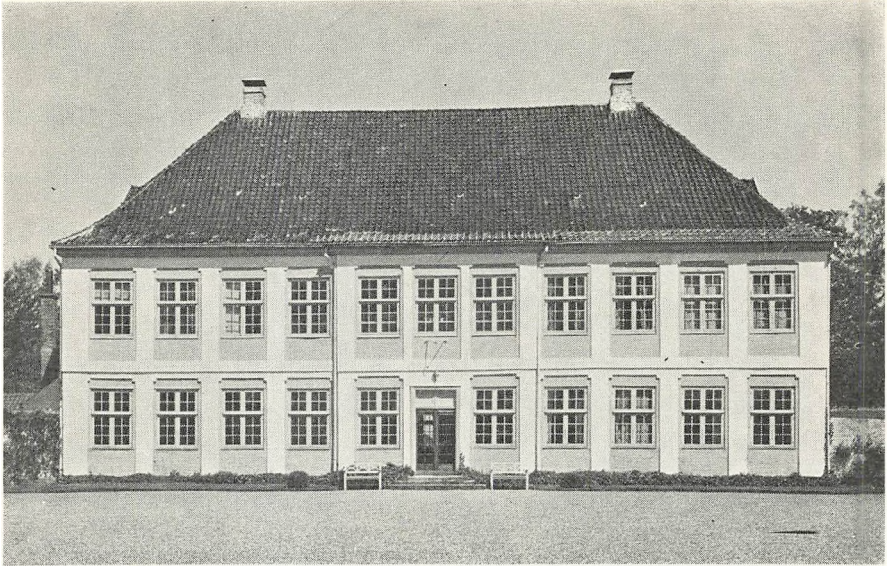
At Livet ogsaa kunde være idyllisk paa de gamle mørke Renaissanceherregaarde, vidner dette lille elegante Lysthus om. Det kaldes »Pirkentavl» og ligger i Haven ved Rosenholm, sydvest for Randers.

Fot.: Nationalmuseet.

Gavlkvist, Faurskov, Gjesinggaard, Baggessvogn, Gammel Vraa, Serridslevgaard, Bygholm, Moesgaard, Bidstrup og talrige andre kan nævnes i denne Sammenhæng.

To vældige slotslignende Herregaarde, Ledreborg og Lerchenborg, hæver sig som Arkitektur over Samtidens Gaarde. Ledreborg, hvis Udformning hovedsageligt skyldes Arkitekten Lauritz de Thura, udmærker sig navnlig ved Kompositionen af Gaardspladsen om en kort Akse, der staar vinkelret paa den lange Akse, som markeret ved den berømmelige Allé binder hele det prægtige Herregaardskompleks fast i Landskabet.

Lerchenborg er maaske mindre fantasifuldt opbygget, men storladent, festligt og venligt, og heldigvis er det udstrakte Stald- og Ladegaardsanlæg,

Sandbjerggaard paa Sundeved, opført i 1787-88, er et palæagtigt elegant Hus med den for en Række af Rokokoens prydede Herregaardsbygninger saa karakteristiske Lisendekoration af Facaden. Dekorationen er diskret understreget ved at anvende to Farver ved Kalkningen, en gul til Muren og hvid til Lisendekorationerne. Fot.: Nationalmuseet.

som er af afgørende Betydning for hele Kompositionens Virkning, i Behold. Paa begge de omtalte Gaarde er endvidere de interessante og med Arkitekturen saa nøje sammenhængende Haveanlæg bevaret.

En Række ældre Herregaarde blev ved denne Tid ombygget og tillæmpet Barokkens Krav til Arkitekturen, saa vidt det lod sig gøre, og der blev herved skabt en Række arkitekturhistoriske Monumenter af en særpræget Skønhed. Nærmest Idealerne om aksefaste Placeringer af de enkelte Bygningslementer er man naaet paa Valdemars Slot, medens man paa de oprindeligt middelalderlige Gaarde og Klostre som Dragsholm, Gjorslev, Børglum Kloster, Bjørnsholm, Ørslevkloster og Gavnø nærmest maatte indskrænke sig til en Regularisering af Vinduerne og Tagene og en diskret Behandling af Façaderne. Paa Gavnø er der dog ofret Façaderne særlig Opmærksomhed, idet de er inddelt i Fag ved flade Lisener og dermed stilistisk knytter sig til en Række Gaarde, Kaalund Kloster, Gram Slot, Sandbjerg, Hofmangsgave m. fl., som man maa betegne som tilhørende Rococostilen. Dette Stilpræg er dog ikke udelukkende bundet til de Lisen-opdelte Façader, Thurebyholm, opført af Rococobygmesteren over alle andre, Niels Eigtved, har glatte hvide Façader og enkel Trekant-

Gaardspladsen paa Ledreborg ved Roskilde, er et lille Kunstværk, hvor Arkitekten Lauritz Thura med de smaa svungne Sidebygninger, Obeliskerne med Lamperne og Smedejernsgitterværket har formaaet at skabe et Gaardsrum, der trods sin Bredde alligevel virker langt, betragtet fra eller mod Hovedbygningens Midte. Fot.: Nationalmuseet.

gavl over de tre Midterfag, medens en anden af hans Bygninger, Frederiksdal, har en rigt udformet Façade, brudt Tag og mange Sandstensdetaljer med Rocailledekorationer, alle under tydelig fransk Paavirkning.

Omkring 1770 afløses Rococodekorationerne ved Ny- og Ombygninger mere og mere af Detailler, som hører Nyklassicismen til: Frugtguirlander, ovale Medailloner ophængt i Sløjfer og Prydvaser. Idealet blev at faa Hovedbygningen frigjort fra Avlsgaarden i fornem Isolation, men som oftest kørte man videre paa det allerede i Baroktiden fuldt udviklede, strengt symmetrisk opbyggede Anlægsskema med en intim Forbindelse mellem Hoved- og Ladegaard.

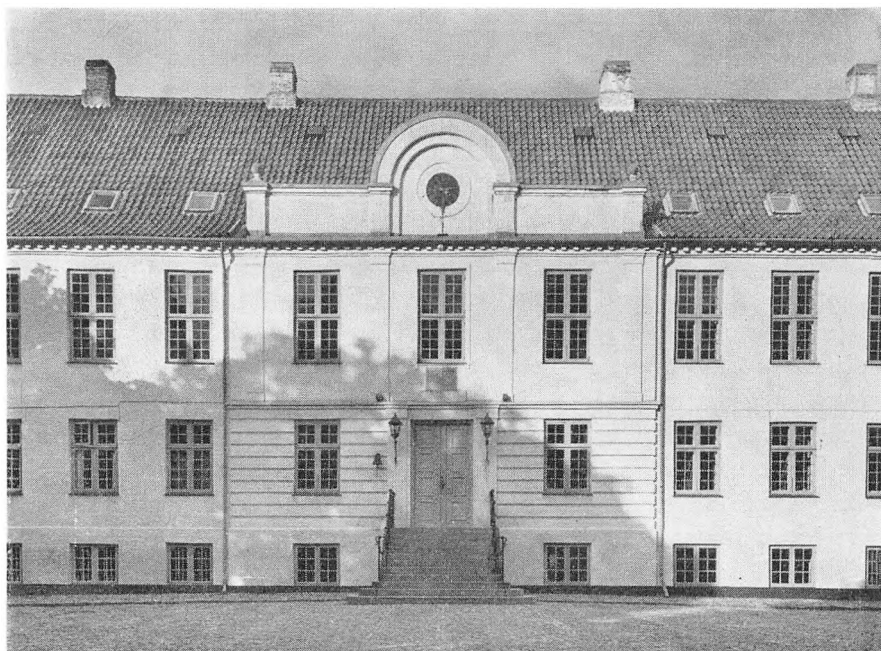
Paa Fyn satte Klassicismen sig Spor i en Serie fornemme arkitektoniske Nyskabelser: Juelsberg, Krengerup, Frederiksgave, Langesø. Mest betagende og mest oplysende om den Virkning, man tilstræbte ved Udformningen af en Herregaard ved 1775, er maaske nok Krengerup, baade fordi selve Hovedbygningen er et reserveret, men samtidig festligt stort Hus, og fordi hele det udstrakte, men lave Ladegaardsanlæg er i Behold. Ladegaard og Hovedbygning er holdt sammen af en fælles Symmetriakse, men der er sørget for behørig Afstand mellem de to Elementer af Gaarden.

Med Anvendelse af yderst diskrete Virkemidler i Facaden er det, takket være en heldig Proportionering af de enkelte Elementer, lykkedes at skabe en Facade saa fornem som denne paa Ballegaard paa Sundeved, opført 1771. Fot.: Nationalmuseet.

Paa Sjælland findes to af Periodens interessanteste Frembringelser, nemlig Bækkeskov, en enkel yderst elegant udformet, af engelske Arkitekturdetaller præget Blok af et Hus, der ligger højt og ensomt i stor aaben Park, og Rosenfeldt, hvor kun Ladegaarden blev fuldført, men til Gengæld blev den et særpræget og betydeligt Arkitekturmindesmærke. Bygningerne i Avlsgaarden, der bestaar af to store ens Lader og fire ens min-

Midpartiet paa Lundbæk, syd for Nibe, opført 1804, giver et udmærket Indtryk af den udsøgte Sikkerhed, hvormed Klassicismen ved Anvendelsen af diskrete Virkemidler forstod at sætte sit fornemme Præg paa en Herregaardsbygning. Fot.: Nationalmuseet.

dre Huse, er udformet som selvstændige, helstøbte Enheder med stærkt betonet Midterparti og grupperet om en aflang, ottekanter Gaardsplads saaledes, at Laderne lukker Langsiderne, medens de fire mindre Huse er anbragt i Hjørnerne. En Hovedbygning blev først opført i forrige Aarhundrede.

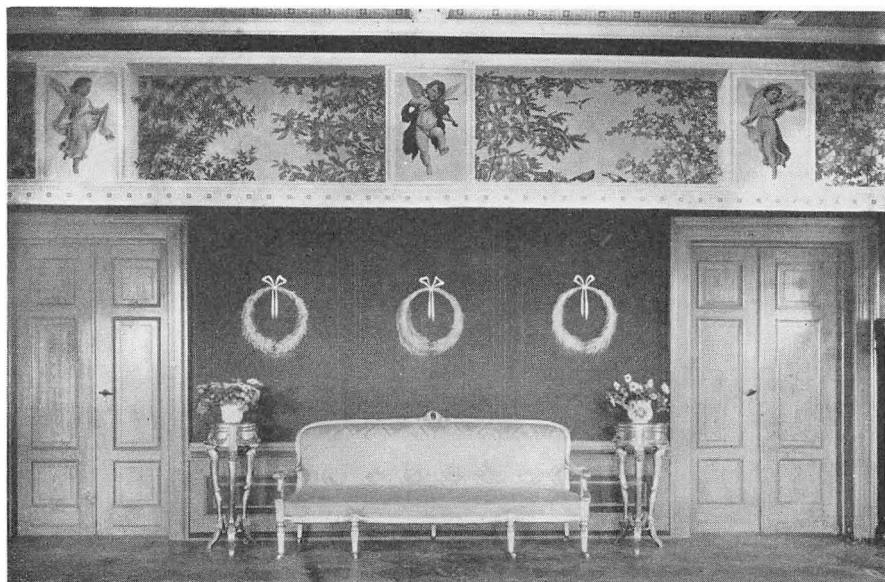
Et af Jyllands fineste og bedst bevarede Eksempler paa klassicistisk Herregaardsbyggeri er Lyngsbækgaard med Hovedbygning og Avlsgaard i en fasttømret symmetrisk Helhed, stilfærdig, men harmonisk Arkitektur med Rødder i en ældgammel Tradition, dansk Herregaardsarkitektur, naar den er bedst. Talrige er i øvrigt de Eksempler fra hele Landet, som Klassicismen satte sit mere eller mindre akademiske Præg paa. Der er ofte saa langt fra denne Stilperiodes Idealer til de mange smaa danske Herregaarde eller store Proprietærgaarde, at der tit maa opstaa en næsten pudsig Konflikt mellem de enkelte Arkitekturelementer, som hver især vel dybest inde gør Fordring paa at være beslægtet med Antikkens Bygningskunst og den særdeles praktisk betonedede landbrugsmæssige Helhed, hvori

de kom til at gøre Tjeneste. Konflikten har dog ikke været nogen Hindring for, at der er skabt Arkitektur saa indtagende og saa dansk, at den hører til vore mest umistelige Kulturfrembringelser.

I Løbet af 1800-Tallets første Halvdel ebbede Klassicismen ud i Senempirens lidt tørre, men ofte særdeles herskabelige Herregaardsbyggeri, udmærket repræsenteret ved Gaarde som Vennerlund og Vilhelmsborg.

Efter Midten af 1800-Tallet, baaret af den romantiske Interesse for historiske Bygninger fra Gotikken og Renaissanceen og naturligvis stærkt inspireret af tilsvarende Strømninger i Udlandet, vakttes Lysten til at bygge i historiske Stilarter, fortrinsvis i den saakaldte nederlandske Renaissancestil. Inspirerende i saa Henseende har sikkert ogsaa Frederiksborg Slots Brand og paafølgende Genopbygning været.

Tiden var god for Godsejerstanden, man vilde maaske i visse Tilfælde sige for god, fordi den medførte en ikke ringe Byggeaktivitet, der gik ud over værdifulde, gamle Herregaarde, som enten blev helt nedrevet for at give Plads for nye slotslignende Hovedbygninger, eller som ombyggedes radikalt. Dog maa man ingenlunde se bort fra, at der i denne sidste store Herregaardsbyggeperiode skabtes Bygningsværker, som yder særdeles lødigt Bidrag til dansk Arkitekturhistorie. Et stort Anlæg udmærker sig frem for de fleste ogsaa ved sin Kvalitet, nemlig Frijsenborg, der staar som et fuldgyldigt Udtryk for den Pragt, en Herremand, ganske vist Landets største, omgav sig med for 100 Aar siden. Paa Frijsenborg indgik ældre Murværk i Nybygningen; dette var ogsaa Tilfældet paa Oreby, Hvidholm og Bregentved, medens Klintholm, Tisselholt, Ryegaard og Brattingsborg er Eksempler paa Hovedbygninger opført af nyt helt fra Grunden. Grænsen mellem Ombygninger og Restaureringer er ofte flydende. Det mægtige Aalholm Slot underkastedes saaledes en radikal »gotisk« Restaurering, der dog ikke formaaede helt at tage Livet af det Murværk, der virkelig var fra Middelalderen. Med Udgangen af 1800-Tallet udspiller Herregaardsarkitekturen sin Rolle i dansk Arkitekturs Historie. Tiden var løbet fra Byggeri af den Art. Men endnu staar heldigvis tilbage en stor og fyldig Repræsentation af danske Herregaardsbygninger, langt flere end denne korte Redegørelse har kunnet give Udtryk for. Mange af disse Bygninger er Hovedmonumenter i vor Arkitekturhistorie. De fleste er dyrebare nationale Klenodier, som Samfundet maa samle alle Bestræbelser om at kunne videregive til vore Efterkommere.

Sal paa Gyldenholm ved Slagelse dekoreret af G. C. Hilker 1867-68. Frisens Engle er malet af Constantin Hansen.

Fot.: »Danske Herregaarde«.

Bag Herregaardens Mure

Af Inge Mejer Antonsen

Den danske Herregaard, som den ligger sammengroet med Landskabet i Øernes bakkede Idyl og Jyllands storladne Vidder, er Del af mangfoldige Danskes tidligste Erindringer. Færre har bestegit den ofte imponerende Trappe, er traadt indenfor Døren i den sandstensprydede Portal og har bevæget sig rundt i de fornemme Gemakker. En Del af Danmarks Historie er skrevet indenfor disse tykke Mure. Her har Konger været i Besøg, Kunstnere har udsmykket Væggene og forevigtet Slægten paa Lærred og i Marmor, Landets bedste Haandværkere har forarbejdet Inventar, og Digtere har følt sig inspireret til følelsesfulde Digte. Vi vil prøve at følge, hvorledes Rammen har været om Livet i de Huse, der i det Ydre er saa velkendte og hører til det ypperste i dansk Arkitektur.

MIDDELALDEREN

Det er ikke muligt at danne sig et korrekt Billede af Herregaardenes Indre i den ældre Middelalder. Kun faa fragmentariske Monumenter er bevaret, der indgaar i senere Anlæg. Saaledes er der i Sydfløjen til Roskildebispens

Dragsholm Dele af en Paladsbygning i to Stokværk, der i det nederste havde mindre Rum og i det øverste en 20 m lang Festsal med tre Gange tre rundbuede Vinduer i Ydermuren. Om det Indre ved vi intet. Andre Steder har man i Tilslutning til lignende Rester af Paladsbygninger fundet Søjler og Terningkapitæler, der kan give en Forestilling om hvælvede Rum. Formentlig har det dog kun været Rigets mægtigste, der har haft Midler til at bygge Borghuse af Sten. Den almindelige Adelsmand har utvivlsomt boet i Gaarde af beskednere Format. Den Udsending, som Biskop Otto af Bamberg i 1127 sendte til Biskop Asker i Lund, beretter saaledes, at de danske Stormænds Borge var tarvelige og uanseelige.

Et Exempel paa en saadan Gaard, omend af noget yngre Dato, er den Borg ved Halkær Aa Syd for Nibe, der for godt og vel femten Aar siden udgravedes af Nationalmuseet. Det var et Anlæg med fire fritliggende Fløje. Vestfløjen har huset en 11 m lang og 5,5 m bred Hal, Borgens fornemmeste Rum. Væggene var af Egeplanker, Gulvet af Ler, og i et langt plankeindrammet Areal midt ned gennem Hallen var den fra Sagaerne kendte Langild placeret. Langs Væggene var faste Bænke, der maa formodes ved festlige Lejligheder at have været belagt med Bænkedyner, som vi kender det fra senere Tider. Hallen svarer nøje til det, vi forestiller os om Vikingernes Hal, og dog er dette Anlæg ikke ældre end Slutningen af 1200-Aarene. I den nordlige Ende var en lille Forstue samt et større og et mindre Rum, der formentlig var Borgfamiliens private Værelser. I hele Nordfløjens Længde var Ildhuset, hvor Maden tilberedtes. Paa Grund af Brandfaren var den opbygget af Græstørv stablet op mellem Stolper. I Vestenden midt paa Gulvet var det store Ildsted opbygget af Sten og Ler, og en Koge-grube var nedgravet i Gulvet. Østfløjen havde omtrent samme Længde som Vestfløjen, men Opbygningen var anderledes. Væggenes øvre Dele har været lerklinede mellem Stolper, og midt ned gennem Rummet paa langs stod en Række Bærestolper. Gulvet var som i de øvrige Fløje af Ler, men Ildstedet har manglet. Hvis dette Hus, som det menes, har været Sovehus, maa det ikke have været et særligt behageligt Opholdssted i kolde Vinternætter. Hvor Arkæologien har svigtet, maa skriftlige Kilder træde til. Af et fragmentarisk bevaret Tingsvidne fra 1369 kan udredes, at Herregaarden Skarsholm i Vest-Sjælland havde et grundmuret Stenhus i to Stokværk, der hvert havde en Sal til at opvarme foruden mindre Rum uden Varme. Folkeviserne, der overleveredes fra Generation til Generation, før de omkring Midten af 16. Aarhundrede blev nedskrevet, taler ligeledes om tostokværks Bygninger, der foruden Salen har rummet Fruerstue og andre Opholdsværelser. Opgangen til den øvre Etage var ad udvendige Trapper, der førte op til en aaben Svalegang »Højeloftsbroen«. Der tales om det »velstængte«

Jomfrubur og om Stenhuset som Tilflugtssted i Ufredstider. Paa de større Gaarde har der været Træ- eller Flisegulve, henholdsvis »Tilje« og »As-trag«, man havde blyndfattede Ruder og store Kaminer.

Fra omkring 1400 er bevaret hvælvede Kældre og hvælvede Opholdsrum i Roskildebispens Borg Gjorslev paa Stevns, dette mærkelige korsformede Hus, der indtager en Særstilling i vor Middelalderarkitektur. Almindeligvis var Vaaningshuset paa en senmiddelalderlig Herregaard rektangulært, men da de bevarede Bygninger næsten alle er totalt ombyggede, er det som oftest vanskeligt at fastslaa Ruminddelingen. Det beskedne Materiale, der foreligger, giver dog Indtryk af en Tilbøjelighed til at dele Bygningen op ved faa Tværskillerum vinkelret paa Langsiderne. Hvert Rum, der var af en anseelig Størrelse, fik saaledes Lys fra to Sider, medens de to Gavlrum fik fra tre. For at komme fra Værelset i den ene Gavl til Værelset i den anden var det nødvendigt at passere samtlige mellemliggende, hvilket naturligvis var umaadelig upraktisk. I det ældste Tjele, et lille Stenhus fra Begyndelsen af 1500-Aarene, var over den hvælvede Kælder to Stokværk, hver delt i to Rum. Det øverste Stokværk, hvortil der var Adgang ad en udvendig Trappe, benyttedes til Beboelse, medens Kælder og første Stokværk tjente som Magasinrum. Voergaards ældste Fløj fra omkring 1500 havde over den hvælvede Kælder et Stokværk delt i to hvælvede Rum, medens Etagen derover igen optoges af een stor Sal. Altsaa Beboelsesrum fornedet, Festsal foroven. Med Aarene blev Opdelingen udbygget, og Længdeskille- rum blev anvendt. Saadanne fandtes dog allerede 1499 paa Glimmingehus i det gamle danske Skaane, Senmiddelalderens saavel i det Ydre som Indre bedst bevarede Stenhus. I Kælderen var Køkken, Forraadsrum m. m., i Stueetagen en hvælvet Stenstue og Kamre, Herremandens Beboelsesrum, derover Salen samt to mindre Kamre, der formentlig har tjent som Gæsterum. Øverst findes Skytteloftet med Skydeskaar og Skoldehuller. Denne Ruminddeling for en Herremands befæstede Vaaningshus holdt sig med enkelte Forbedringer gennem hele det 16. Aarhundrede.

Om Rummenes Udsmykning er ikke meget overleveret. Væggene var ofte dekoreret med Kalkmalerier, Rester er fremdraget paa Glimmingehus og paa Aalholm, hvor der i Sydfløjens øverste Stokværk er malet en Riddersmand omgivet af gotisk Bladværk. Paa Rygaard paa Fyn, bygget for Johan Urne i første Fjerdedel af 1500-Aarene, er Riddersalen udsmykket med Figurfremstillinger og Rankeværk.

Øjensynligt har Dekorationerne i Herremændenes Sale ikke været lige høviske. I alle Tilfælde giver Poul Helgesen i en Skrivelse til Kong Gustav af Sverige i 1528 Luft for sin Forargelse over dem. »En løsagtig Formaling og Kontrafej«, siger han, »drager mange unge Mennesker udi Synd og Sorg.

Trappetaarn med Vindeltrappe af Eg fra Slutningen af 16. Aarh. Højresnoet, saaledes at Forsvareren fra oven fik Slagrum med højre Haand, medens Angriberen hængtes af Midtstolpen. Rygaard paa Østfyn. Fot.: Nationalmuseet.

Derfor skulde Herrehusene have gudelig Formaling, medens de nu prydes med Gækkeri og megen syndig Fremstilling. Men naar Folk ikke gøre og ikke tænke andet end Synd, da kunne de ikke heller andet skrive og male end Synd.« Ogsaa tvetydige bibelske Fremstillinger advares der imod. David og Bathseba kunde ofte udstafferes saaledes, »at de mere tilskynde legemlige Folk til syndige Gerninger end drage dem herfra.«

Stengang paa Broholm (Østfyn) belagt med Ølandsfliser. Døren tilhøjre fører ud til Trappetaarnet. Loftet er af svære Bjælker. Vinduessmigene viser den store Murtykkelse. I Vinduesnichen ses en Klædekiste. Bygningen opførtes 1642. Fot.: Nationalmuseet.

Men ikke kun Figurframstillinger og Bladslyng har været benyttet i Højmiddelalderens Herregaard, ogsaa et malet Terningmønster med Skyggevirkning, der havde som Formaal at opløse Væggens Flade illusionistisk, var benyttet flere Steder, saaledes paa Tjele og paa Nyborg Slot. Man har ogsaa brugt at »drage« Væggene med Klæde, hvilket blev efterlignet i malede Vægdekorationer.

Om Middelalderens Møbler ved vi ikke meget. Kister med Foldornamenter og indmurede Skabe, hvis Forsider var smykket med Udskæringer, er kendt. Damerne har haft deres Yndlingsplads paa de murede Bænke i Vin-duessmigene. Siddende paa bløde »Bænkedyner« har de her kunnet faa fornødent Dagslys til Læsning og Haandarbejde.

RENAISSANCEN

I Aarene omkring og efter Grevens Fejde 1534 var der rig Byggevirksomhed blandt Adelen. Belært af Erfaringen maatte de bygge stærke Borge, der kunde modstaa Angreb. I Rumfordelingen spores flere nye Træk. Man var især interesseret i at faa en mere bekvem Forbindelse imellem de enkelte Etager. Trappetaarne, som oftest anbragt midt paa Vaaningshusets Gaardfacade, blev almindelige. I nogle Taarne var Vindeltrapper af svært Egetømmer og opbygget med stort teknisk Snilde, (S. 54) i andre var Trapperne ligeløbende, som det kendtes fra Hesselager og Borreby. Færdselen mellem Etagens forskellige Rum, blev ligeledes lettet betydeligt ved Indskydelsen af en Korridor mellem de to Gavlværelser. Herved blev de mellemliggende Rum ganske vist kortere, men til Gengæld blev de isoleret fra de andre og havde direkte Indgang fra Korridoren. Det er under Indflydelse fra Periodens Klosterarkitektur, at Korridorsystemet er trængt ind paa Herregaardene. Paa Borreby (1556) er der Spor af en saadan Korridor, ligeledes i Hesselagergaards mellemste og øverste Stokværk, og paa Rosenholm, Høllufgaard, Skovsbo, Kongstedlund m. fl. Ofte var Korridoren belagt med Ølandsfliser, heraf Betegnelsen »Stengangen«. (S. 55).

I de enkelte Stokværks Brug har det 16. Aarhundredes Herregaarde stort set bevaret Indretningen fra Glimmingehus. Troels-Lund har saa malende beskrevet den: »Bygningen var ordnet paa Planters Vis, gennem Dele under Jorden drog den sin Næring, øverst oppe udfoldede den sin Blomst.« Varianter forekommer naturligvis, især med Hensyn til Køkkenets Placering. Snart har det været i Kælderen, (S. 57), snart i et tilstødende Hus.

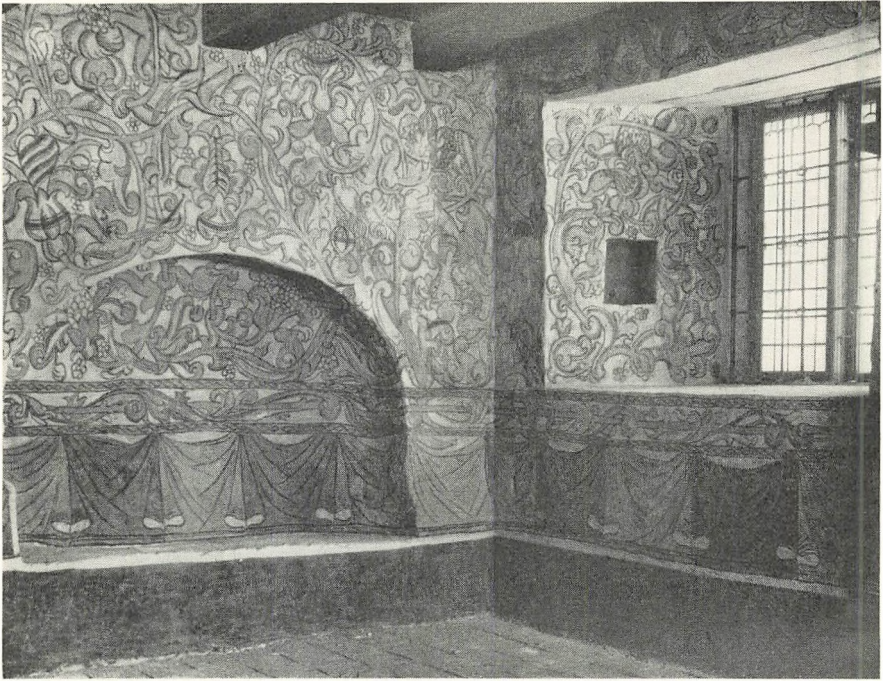
Periodens berømteste Herregaard, den store Kansler Johan Friis' Hesselager, opført i to Byggeperioder 1536 og omkring 1550, har haft Køkken i sin hvælvede Kælder, den gamle Køkkenskorsten var endnu bevaret i Slutningen af forrige Aarhundrede. I Kælderen har maaske ogsaa Borgerstuen været, medens Stueetagen har været optaget af to store Sale, af hvilke den vestre har haft en anseelig Størrelse paa godt 11 m i Længden og godt 5 m i Bredden. Kendskabet til dennes Udseende er netop i de seneste Aar blevet fuldt klarlagt gennem tilbunds-gaaende Undersøgelser foretaget af Nationalmuseet. Salen har haft konsolbaarent Bjælkeloft dekoreret med Akanthusornamentik. Gulvet har utvivlsomt været af Astrag, medens Væggene neder-

Køkken i hvælvet Kælder paa Hesselager (Østfyn), fotograferet i Slutningen af 19. Aarh. Den oprindelige Ildbænk er erstattet af et Kofjur, beklædt med hvide Fliser. Paa Væggen er ophængt Kobbertøj. Saadanne Kælderkøkkener var almindelige i Renaissancens Herregaarde. Fot.: Nationalmuseet.

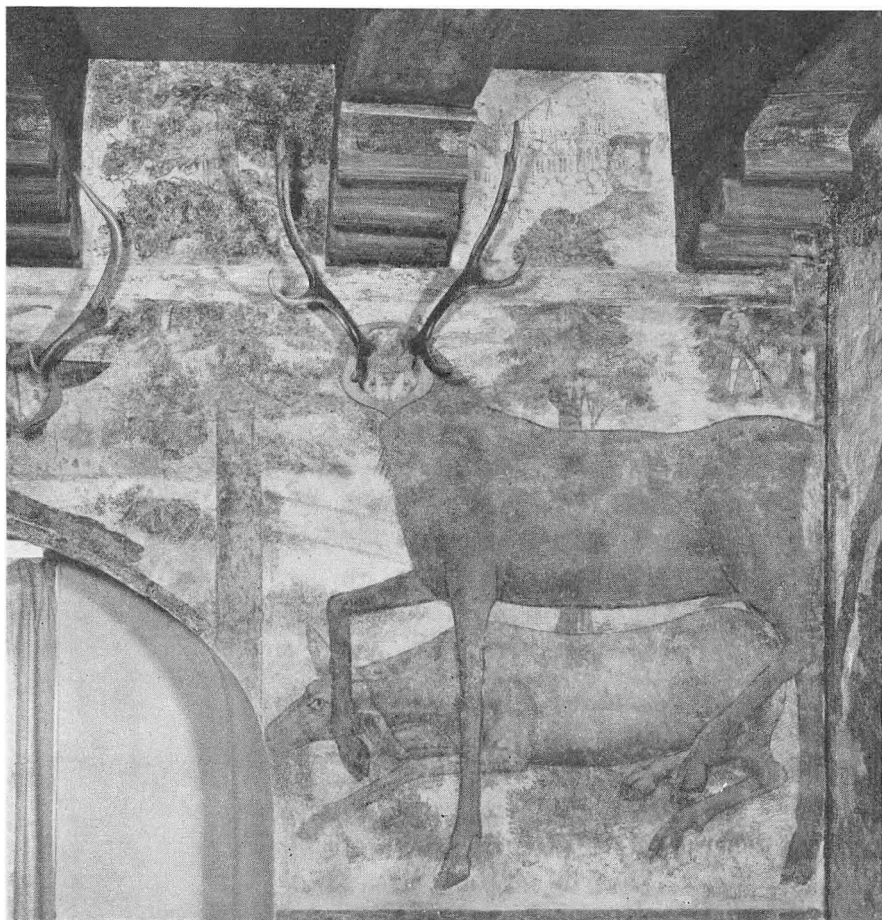
ste Del har været beklædt med Paneler. Paa den øverste Del var og er endnu en Frise med en malet Fremstilling af Herremandens Liv, hans Fornøjelser og Idrætter. De mest iøjnefaldende Figurer er de vældige Hjorte, der optager næsten hele Frisens Højde. Paa Vinduespillerne græsser de fredeligt paa Mark og i Skov, medens de sætter over de fladbuede Vinduesaabninger med elegante Spring (S. 59). Øverst oppe imellem Loftskonsollerne er mindre Fremstillinger af Huse og Borge i Landskabet, af fornemme Ryttere, af Jægere m. m., og ved Siden af Vestgavlens Kamin ses et Selskab af adelige Personer i lystigt Lag omkring et Maaltid i det Frie. Paa Kaminens højre Side er Rester af en Kampscene i Skoven bevaret. Figurerne er friskt og livligt skildret, og ikke uden kunstnerisk Kvalitet. Men Maleren har ganske set bort fra perspektiviske Størrelsesforhold. De store Dyr er saa fuldstændigt dominerende. Dette forstaas, naar det meddeles, at deres Hoveder var plastisk udformede og deres Gevirer Husherrens utvivlsomt personligt nedlagte Jagtbytte. I Stedet for disse Trofæers sædvanlige Opsætning paa Væggen har man villet give dem en illustrerende Baggrund. Saadanne Hjortesale var meget yndede i Tidens Fyrstehuse ude i Europa. Dr. Otto

Borgerstue paa Rydhøve ved Struer med Kalkmalerier fra omkring Midten af 16. Aarh. Forneden malede Draperier, der skal imitere Klæde, derover en tæt Rankeornamentik. I Væggen til venstre en Bankeniche. Restaureret ved Mogens Clemmensen og Harald Borre 1931. Fot.: Nationalmuseet.

Norn har paavist, at en Række tyske Træsnit af M. S. Beham har tjent som Forlæg for Maleren, ligesom han har henledt Opmærksomheden paa Hofmaleren Jacob Binck som den mulige Ophavsmand til Malerierne. Hjortesalen paa Hesselager er Renaissancens betydeligste bevarede Rumdekoration, og som foranlediget af den Mand, der paa saa mange Omraader var Foregangsmand, er det sikkert ikke for dristigt at mene, at den for Dattidens Danmark var noget ganske enestaaende.

I den tilstødende Sal har Dekorationen ikke været slet saa fredelig. Alleerede for mange Aar siden har man fundet en Planke med en Slagscene, og den har utvivlsomt haft sin Plads her som Del af en Billedfremstilling paa en hel Væg. De to Rum i Hesselagers Stueetage maa betragtes som de repræsentative Gemakker, medens de mindre Rum ovenpaa har været Familiens daglige Opholdsrum. Øverst oppe er Loftetagen med Vægtergange, der helt har bevaret sit oprindelige Udseende. Som oftest har dog Ridder-salen haft sin Plads over Beboelsesetagen, som det kendes fra Rygaard.

Detaille af Dekorationen paa Sydveggen i Hjortesalen paa Hesselager, udført omkring Midten af 16. Aarh. Hjortens Hoved er anbragt saaledes, at Gøviret indrammer Loftsbjælkens Konsol.
 Fot.: Nationalmuseet.

Ogsaa i Johan Friis' anden Gaard, Borreby, er fundet Spor af Vægdekorationer. I den nuværende Havestue er malet blaa Draperier med røde Kanter ophængt i Ringe paa en Stang, som det allerede er truffet i den sene Middelalder, Motivet benyttes til Stadighed gennem Resten af Aarhundredet. Dog har det nok hørt til Sjældenhederne, at en Borgerstue, der var Opholdssted for Herremandens Svende, var dekoreret med saadanne Draperier paa Væggens nederste Halvdel, medens den øverste var dækket af en rig og frodig Akanthusornamentik, som Tilfældet var paa Rydhave i Ringkøbing Amt (S. 58). Det maa ogsaa betragtes som en Undtagelse, at en

Adelsfrøken som Magdalene Krognos i Aarhundredets Begyndelse i sit Brudeudstyr indbefattede en Gardinkappe til at anbringe under Loftet i Borgerstuen og Klædeoverkast til dens Bænke til Brug ved store Fester.

Det 16. Aarhundredes Herregaarde var utvivlsomt langt behageligere at bebo end den foregaaende Periodes. Kaminerne blev talrigere og ofte smukt skulpterede, Loftshøjden større, og Indretningen i det hele taget smukkere. Møblerne har været faa. Saavel i Borgerstuen som i Herremandens private Værelser har faste Bænke stadigt kantet Rummenes Sider. Et eller flere store Egetræsborde brugtes til Maaltiderne, og af fritstaaende Siddemøbler har umagelige Træbænke været mere brugt end Stole.

Vinterstuen har været Husets centrale Rum. I det 16. Aarhundredes første Aartier har alt Herremandens private Liv været koncentreret her. Den store Kamin gav Varme og Hygge. Foruden de hyndebelagte Bænke hørte den store Himmelseng med vævet Omhæng, hvor hele Familien sov, til det faste Inventar. I et Hjørne stod et Egetræsbord og i Bænkehjørnet vel ofte et Vraaskab. Textiler, der ligesom Drikkekrus af Sølv var et Rigdomstegn, opbevarede i store Kister. Særlig fornemt udskaarne eller maledede Kister med Vaaben og Navnetræk udførtes til Adelsfrøkenerne, for at de deri kunde samle deres Udstyr. Et Tresurskab har heller ikke manglet. Her opbevarede Familiens Kostbarheder af Sølv og Guld. Det var prægtigt udskaarne Skabe og Rummets største Pryd.

For Jørgen Rosenkrantz og Dorte Lange udførte Michel van Groningen det 4,5 m høje og 3,8 m brede udskaarne Egetræsskab paa Skaføgaard i Randers Amt, det betydeligste Renaissanceskab i Norden. Forsiden, der er strengt arkitektonisk opbygget, har paa Laagerne 12 forskellige bibelske Fremstillinger indrammet i rigt varierede Kartoucher. I Topstykket er Bestillernes Vaabenskjolde udskaaet. Skabet findes endnu paa den Gaard, hvortil det er lavet, omend ikke i det samme Rum. Til Ægteparrets nærliggende Gaard, Rosenholm, lavede Mester Michel et mindre Skab, der ligeledes er bevaret paa Stedet. En anden Type ses paa det gengivne interessante Billede Side 65 »Dans hos Familien Rud«, malet omkring 1630. I Festens Anledning er Kostbarhederne stillet til Skue. Ellers er Rummet enkelt udstyret. Til venstre et Bord, dækket med en sid frynsekantet Dug, hvorpaa Fade og Krus er placeret. Bag den siddende Corfitz Rud og den staaende Fru Birgitte Rosensparre ses, hvorledes Væggen er »draget« med Klæde. Til højre en Kamin ved Siden af en Trompeterstol, hvorfra fire Trompetere akkompagnerer Dansen.

Et specielt Rum for Kvinderne har tidligt været brugt. I mange ældre, middelalderlige Gaarde, hvor hvert Rum var et Hus for sig, er Fruerstuen allerede omtalt, og i de større Gaarde fra det 16. Aarhundrede har den næp-

Del af malet Træloft fra Næsbyholm ved Sorø. Slutningen af 16. Aarh. Af Loftet, der i sin Helhed fremstiller de fire Aarstider, er kun Halvdelene bevaret. Dekorationen skulde efterligne fire vævede Tapeter med en Billedfremstilling i Midten, kantet af Bordurer. I Bordurerne ses Portrætmedailloner. Det her afbillede Felt viser Vinteren. Nu i Nationalmuseet. Fot.: Nationalmuseet.

pe manglet nogetsteds, ja flere havde endog to Fruerstuer. Ogsaa her var der faste Bænke langs Væggene samt een eller flere Senge. Naar Selskabet blev for livligt i Vinterstuen, kunde Kvinderne trække sig tilbage hertil. Det er ogsaa her, deres fornemme Haandarbejder blev til.

Til Opbevaring af Gaardens Dokumenter og Pengekister tjente Brevkammeret, hvor Husherren tillige kunde trække sig tilbage, naar han ønskede Ro.

Riddersalen blev kun brugt ved festlige Lejligheder og blev da udsmykket med vævede Tapeter eller Draperier og flamsk vævede Bænkedyner. Møbler var her normalt ingen af, de blev bragt til for Lejligheden.

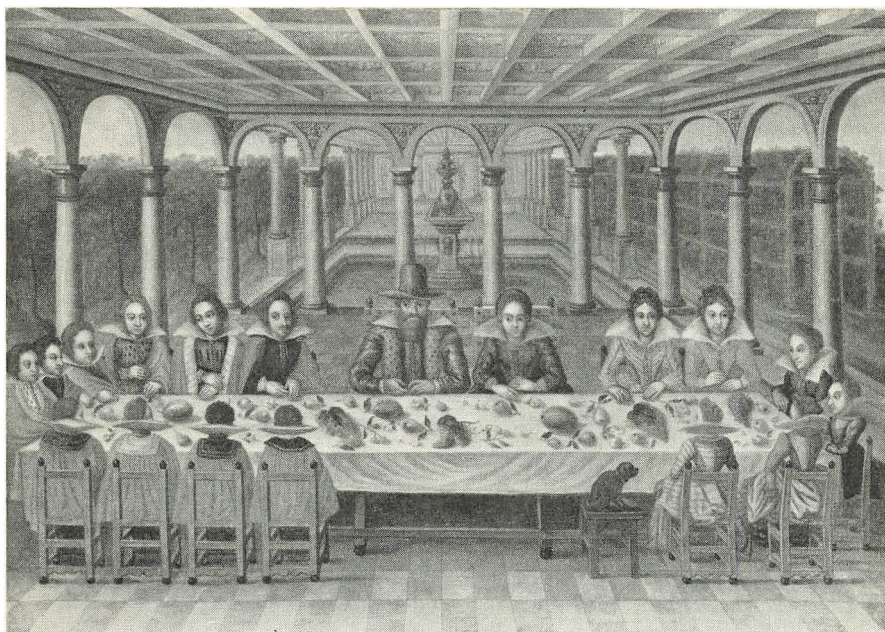
Gæstebudene var store og overdaadige. Kolossale Mængder af Mad sattes til Livs. Det mest imponerende fra Overgangen mellem Senmiddelalder og Renaissance, man har Kendskab til, er den Bryllupsfest, som Oluf Stigsen Krognos gav for sin Datter Magdalene, da hun blev viet til Tyge Brahe til Tostrup. Den 5 Dages Fest fejredes paa Bollerup og skal have kostet det samme som en hel Herregaard. Der fortæredes bl. a. 60 Lam, 40 Flæskeflanker, 4 røgede Kokroppe, 40 røgede Faar, 5 grønsaltede Oxer og til fersk Mad ligesaa mange Oxer. Dertil utallige Tønder Fisk og Strømme af Vin og Øl.

I det daglige Liv har Kosten bestaaet af saltet og røget Oxekød, af Flæsk-, Faare- og Lammekød, af røget og saltet Sild, Aborrer, Lax, Helleflynder og Østers. Fra Udlandet indforskreves allehaande Krydderier, Ingefær, Kardemomme, Safran, Muskat, Kanel m. m., ogsaa Sydfrugter, Mandler, Anis, Konfekt og lignende. Man bryggede selv Øl og Brændevin paa Gaardene, men indførte ogsaa tysk Øl. Fra Frankrig og Rhinomraadet kom store Kvanta af Vin, og fra Spanien og de canariske Øer de søde Deservtine. Saadanne Indkøb har man Kendskab til fra bevarede Regninger fra Tiden.

Som Tidsfordriv har de spillet Brætspil, Kort og Terning, Mændene har gaaet paa Jagt og Fiskeri, og Kvinderne været beskæftiget med hjemlige Sysler. Der har været meget Gæsteri Gaardene imellem. Naar der kom Besøg, blev Gæsterne i flere Dage. I den Dagbog, som Eske Brok til Gl. Estrup førte fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, kan vi følge en Adelsmands daglige Liv. Han anfører, hvilke Gæster, der kommer, hvornaar de drager af og i Lighed med sin høje Herre, Christian IV, med Antallet af Krydser, hvor voldsom Aftenens Rus har været.

Livsudfoldelsen og Luxusen var umaadelig. Den rige og vidtberejste Jørgen Lykke til Overgaard, »den sidste Ridder i Danmark«, var berygtet for sin Ødselhed. Han siges at være den første, der spiste paa Sølvfad, ellers var Tin det mest anvendte, og Rygtet vilde vide, at han havde ladet Gulvet i en Sal paa Overgaard forgylde.

Undervisningen af Adelens Børn foregik, medens de var smaa, ved private Lærere i Hjemmet. Senere sendtes de maaske til andre Herregaarde for at tage Del i Undervisningen dér, eller Sønnerne sendtes paa deres store Rejse

Ukendt Maler: Rigskansler Jacob Ulfeldt (1567–1630) til Kogsbølle sammen med sin Hustru Birgitte Brockenhuus og deres seksten Børn. Ifølge Dragterne er Billedet fra omkring 1610, men paa dette Tidspunkt havde Jacob Ulfeldt ifølge Thiset og Bobé: »Stamtavler over danske Adelslægter« ikke helt saa stor en Familie. Der findes et Kobberstik med samme Motiv og med en fransk Versetekst, hvilket kan tyde paa, at Stikket blot er overført til danske Forhold. Noget saadant var ikke et ukendt Fænomen. Et Efterstik findes paa Vemmetofte.

Fot.: Frederiksborg.

til Udlandets Universiteter. Paa Rosenholm havde den lærde Holger Rosenkrantz et veritabelt Akademi for unge Adelsmænd. Pigerne blev ofte opdraget hos deres Bedstemødre eller hos andre Slægtinge.

BAROKKEN

Landet var i Christian IV's sidste Aar og Tiden derefter præget af de ulykkelige Krige og deraf følgende daarlige økonomiske Forhold. Den gamle Adels politiske Indflydelse blev stadig svagere under Frederik III og fik sit Grundskud ved Enevældens Indførelse i 1660. Om Adelsens Forhold i denne Periode skriver den engelske Gesandt Robert Molesworth, at mange af de gamle Familier var forarmede, deres Landsteder, der var som Paladser, var forfaldne, de var tvunget til at leve tarveligt og ubemærket i et Hjørne af Huset, medmindre det lykkedes dem at skaffe sig en Stilling, civil eller militær, ved Hoffet, som er det, de mest af alt øn-

skede . . . . Størstedelen udholdt taalmodigt deres Fattigdom hjemme, hvor i Løbet af kort Tid deres Aand saavel som deres Godser blev saa forsimplede, at man næppe vilde tro, at de var Gentlemen, hverken i Tale eller Klædedragt. Det er saaledes ganske naturligt, at Byggevirksomheden paa Herregaardene indskrænkedes i disse Aar, og at det heller ikke blev den gamle Adel, der kom til at gaa i Spidsen, da der atter kom Gang i Byggeriet. Nye Mænd med en solid økonomisk Baggrund blev favoriseret paa højeste Sted, og det saavel borgerlige af dansk Herkomst som indvandrede tyske Adelsmænd. Besiddelsen af Jord var Betingelsen for en »ny Mands« Ophøjelse i Christian V's nyindstiftede Greve- og Friherrestand, og paa deres Herregaarde kunde denne nye, velfunderede Adel omgive Enevoldskongen med Pragt og Luxus efter de bedste Forbilleder fra Hoffet i Versailles.

Mange Nyanlæg ser saaledes Dagens Lys i Aarhundredets sidste Aartier, prægtige Huse med en streng systematisk Plan efter udenlandsk Skik. Rentemester Henrik Müllers Lejregård (det senere Ledreborg), Forretningsmanden Jens Lauridsens Nysø, Jens Juels Juellinge, Baron Frederik Krags Stensballegaard, Storkansler Conrad Reventlows Clausholm er alle opført i denne Periode. Den strenge, regelrette Vinduesfordeling i Bygningens Ydre modsvarede en ligesaa præcis og symmetrisk Ruminddeling.

Man krævede let Adgang til Husets enkelte Rum, uden at det var nødvendigt at passere igennem andre. Man anbragte derfor lange Gange bag Facaderne. Clausholm havde en næsten ideal Plan. Fra Gangene var der Døre ind til den lange Suite af Værelser, der dog ogsaa indbyrdes var forbundne. Dørene mellem Værelserne blev anbragt i Flugt saaledes, at man kunde se fra Fløjens ene Ende til den anden igennem Aabningerne. Et imponerende Skue (S. 69). Endvidere kunde Familien bevæge sig fra et Rum til et andet, uden at Gangens Tjenerpersonale iagttog deres Færden, og til Gengæld havde Tjenerne Adgang direkte til de enkelte Rum. Husene var derved blevet praktiske og lettere at bebo. Den lange Suite af Værelser kunde samtidig tjene til at omgive Stedets Hersker med en vis gloire.

Rummene i Barokkens Herregaarde var overalt udstyret med den største Pragt. Paneler og Døre var malet med stærke Farver. Marmorering var ogsaa meget anvendt. Lofter og Vægge havde pragtfulde, rigt ornamenterede Stukkaturer, der ofte omsluttede Malerier. Gyldenlæder, Silkedamask eller vævede Tapeter har ogsaa prydet Væggene. Barokken var Pragten og den forlorne Elegances Tid. Man stræbte efter at give Rummene Udseende af noget, de ikke var. De flammede Marmorrammer om Dørene var af det bare Fyrretræ, og Loftsmalerierne i de svungne Stukrammer skulde give Indtryk af, at Rummet aabnede sig over den besøgendes Hoved.

Ukendt Maler: Dans hos Familien Rud. Omkring 1630. Rummet viser en festsmykket Sal, draget med Klæde og med Bord, Tresurskab og Trompeterstol. Teksten opfordrer de tilstedeværende til at more sig. Personerne er Corfitz Rud til Sandholt og Fuglsang med Hustru, Fru Birgitte Rosensparre til Skarholt med deres tre Døtre og Svigersønner. Ryegaard i Hornsherred. Fot.: Frederiksborg.

Kunstneren søgte i saadanne Malerier at drage Beskueren med ind i sin Billedverden f. Ex. ved at anbringe rygvendte Figurer i Billedets Forgrund. Var det Portrætter over en Kamin eller Dør, det drejede sig om, saa Modellen direkte paa sin Iagttager, der paa denne Maade følte, at den portrætterede henvendte sig direkte til ham.

Paa Clausholm er mange Interiører bevaret baade fra Herregaardens Opførelsestid og fra den Periode, hvor Anna Sophie Reventlow og Frederik IV boede der. Stueetagens Hovedrum var Spisesalen, hvortil man naaede fra det korridorlignende Indgangsrum i Husets Midtaxe. Paa hver Side af Spisesalen laa en Paradesuite, hver bestaaende af Forgemak og Sengekammer. Ogsaa her er bevaret prægtige Stukkaturer fra Bygherrens Tid. Paa Salsetagen ovenpaa var over Spisesalen en tilsvarende Sal »Kongesalen«, der oprindeligt fik Lys gennem Frontespiciens cirkelrunde Vinduer.

Det er en pinlig Begivenhed i Clausholms Historie, at dette Loft styrtede ned en Julidag i 1706 under et Føstmaaltid for den regerende Monark. Paa Loftet over Vestibulen havde Egnens Beboere samlet sig for igennem Aabninger i Loftet at se Kongen spise. Loftet gav efter, og Folk styrtede ned under stor Alarm. Derover blev Majestæten saa ophidset, at han om-

gaaende forlod Stedet med sit Følge og drog til Skanderborg Slot, hvor han tilbragte Natten.

I Senbarokken yndede man at dekorere Paneler og Døre med symmetriske Baandornamenter, der omfattede Figurer af Mennesker eller Dyr. Vi finder dem paa Clausholm, Gl. Estrup (S. 71), Børglum Kloster, Barritskov, Borreby m. fl. Det var ogsaa paa denne Tid, at Handelen med Kina (Ostindien) skabte Interesse for det fjerne Østens eksotiske Kunst. Panelmalerier, der imiterer de kinesiske Lakarbejder, er bevaret paa flere Herregaarde, hvor Indretningen af et kinesisk Værelse blev en Modesag. Endnu bevaret er Værelser paa Clausholm og Gl. Estrup. Til det sidstnævnte Sted lod Christen Skeel (d. 1731) fremstille en Serie malede Lærredstapeter med kinesiske Scenerier paa Guldgrund – en Imitation af Guldendlæder.

I 1730'rne og 40'rne bliver flere af de gamle Herregaarde nyindrettede. Paa Selsø ombyggede Geheimeraad Chr. Ludvig von Plessen Jacob Ulfeldts Renaissancegaard til en tostokværks Bygning. I det Ydre blev den enkel, men i det Indre udsmykket med prægtige Interiører, der delvis er bevaret. Riddersalen fik marmorerede Brystpaneler og Dørrammer, og Hofmaleren Hendrik Krock udførte de store Oliebilleder til Loft og Vægge: Sabinerindernes Rov, Vestalinderne m. m. (S. 70). Det prægtige Stukloft er svulstigt og storladent i Formen, et af de karakterfuldste Lofter i dansk Barok, Rosenholm og Gl. Estrup, Spøttrup m. fl. gennemgik ligeledes en tiltrængt Modernisering efter Tidens bedste Principper. (S. 71).

Helt enestaaende i vore Herregaardes Interiørkunst er den Vestibule, som Carl Adolf von Plessen indrettede i den nye Hovedbygning paa Gunderslevholm i 1729. Udskaarne Paneler dækker Væggene, Dørene er omgivet af kraftige Gerichter, medens Loftet bæres af muskelstærke Atlanter (S. 68). Wienerbarokken med dens Hovedværk, Prins Eugéns Belvedere Slot, bygget 1721, er det ædle Forbillede herfor.

Møbleringen af disse Pragtrum har bestaaet af faa, men pompøse Møbler. Sengene, der i Renaissance som oftest havde haft Plads i et Hjørne, stilles nu frit, kun med Hovedgærdet støttet mod Væggen. Saaledes har den berømte Clausholmseng været anbragt (S. 67), den eneste fuldt bevarede udskaarne Pragseng fra en Herregaard i det 17. Aarhundrede. Sengene blev prægtigere og større, efterhaanden som det blev Mode blandt Adelen at modtage Besøg, medens de endnu sad i Sengen. Omhængene blev stadig kostbarere, og alle Sengens Dele blev betrukket med samme Stof, i de fineste med Silkedamask eller Silke med Broderier. Den pragtfuldste Seng, der er bevaret, er den, der blev udført i Frankrig til Greve Chr. Dan-

Himmelseng i Biusk-Barok udskåret i Fg af Peder Jensen, Kolding, omkring 1650. Billedskæveren var en Mester i at skære Altertavler, hvorfor han ogsaa i det verdslige Møbel benyttede sig af bibelske Fremstillinger. Paa Hovedgærdet er Hyrdernes Tilbedelse skildret, og de fire Evangelister bærer Sengens Himmel. Sengen skal ifølge Traditionen stamme fra Clausholm. Nu i Nationalmuseet. Fot.: Nationalmuseet.

neskiold-Samsøes Bryllup i 1724 med den femtenaarige Christine Cathrine von Holstein. Den findes paa Frederiksborg.

Stolene voxede i Højden i Løbet af det 17. Aarhundredes sidste Halvdel

Vestibule fra 1729 paa Gunderslevholm mellem Sorø og Næstved. Væggene er beklædt med Fyrretræspaneler med udskærne paasatte Ornamenter. Trappeløbet flankeres af muskelstærke Atlanter med Bladkrans om Panden og Pude paa Hovedet. Som Slutsten paa de flade Buer mellem Atlanterne ses det Plessen'ske Oksehoved. Til venstre ses en Louis XVI Konsol fra mellem 1760 og '80. Derover et Spejl fra omkring 1730, altsaa nogenlunde samtidig med Vestibulen. Stolen er fra Slutningen af 19. Aarh.

Fot.: Andresen.

Sal paa Clausholm ved Randers. Stukloftet er fra Husets Opførelsestid i 1690'erne. I dets Hjørner har Dronning Anna Sophie ladet indsætte sit og Frederik IV's samt deres to ældste Børns kronede Monogrammer. Døren til højre og Panelerne er dekoreret af B. Nohr i Begyndelsen af 1720'rne. I 18. Aarh. sidste Halvdel, da Rummet indrettedes til Spisestue, blev Vægfladerne indrammet af profilerede Lister, og Kaminen erstattedes med en Ovnniche. Den nuværende Ovn er fra 19. Aarhundrede.

Fot.: Nationalmuseet.

Riddersalen paa Selsø i Hornsherred. Rummet, der er indrettet i 1730'erne, er symmetrisk opdelt, som Barokken krævede det. Endevæggene er dækket af store Billeder malet af Hofmaleren Hendrik Krock. Billedet her viser Sabinerindernes Rov. Over Dørene er Dørstykker af samme Maler. Fot.: Nationalmuseet.

for efter Aarhundredskiftet at have faaet høje stive Rygge og smalle Sæder, beklædt med Vævninger eller Gyldenlæder eller med Rørfletning i Sæde og Ryg. De var stive og værdige i deres Rejsning, repræsentative som de Personer, der skulde sidde paa dem, og langtfra egnede til Afslapning og Behag.

Store Kister til Opbevaring af Linned og Beklædningsgenstande var stadig i Brug, men afløses lidt efter lidt af de store todørs Skabe, fineret med kostbare Træsorter som Ibentræ og Palisander. I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede blev Møblerne lettere, smaa Skuffemøbler paa Bordfødder, Kommoder med store Skuffer og Skrivechatoller kom frem. Bordene havde i det 17. Aarhundrede Kugleben og tykke Plader, men ogsaa Bordene blev efterhaanden lettere.

Om hvad der foregik paa Herregaardene i denne Periode, har man mindre Efterretning end for Renaissanceen. Mogens Jernskæg beretter i 1706 om et Besøg hos Jørgen Brahe paa Hvedholm, hvor de dejligste Vine fra den iberiske Halvø, fra Frankrig og Rhinen blev serveret. Det var ogsaa i de Tider, at Danmark udvidede sine Besiddelser i Øst- og Vestindien, hvad der bragte mange nye Delikatesser til Landet.

Anna Sophie Reventlows Bortførelse fra Clausholm af selve Kong Frederik IV, hendes Ophøjelse til Dronning efter den første Dronnings Død,

Værelse med Sen-Barok Paradeseng paa Gl. Estrup ved Randers. Døre og Paneler er dekoreret med Baandornamentik, Dørrammerne er marmorerede, Væggene er beklædt med vævede Tapeter. Til venstre ses en treetages Vindovn. Ved Sengens Fodende staar en Rokokostol.
 Fot.: Nationalmuseet.

samt hendes Forvisning til Fædrengaarden i hendes Enkestand var Periodens altoverskyggende Begivenhed.

ROKOKOEN

Rokokoens vandt Indpas i Danmark med Bygningen og Indretningen af Christian VI's nye Slot Christiansborg. Intet blev sparet paa en fornem Rumdekoration. Der var udskaarne delvis forgyldte Vægpaneler af Franskmanden le Clerc og smukt stukkerede Lofter med Rocailleværk forarbejdet af indforskrevne tyske og italienske Stukkatører. Dette Slots Interiører blev Rokokoens Hovedmonument i Danmark og et Værk, der kunde maales sig med det bedste i Europa. Ikke saa sært at Pragtinteriøerne fra Majestættens Bolig blev Forbilledet i Adelenes Gaarde. Det var de tre Hofbyg-

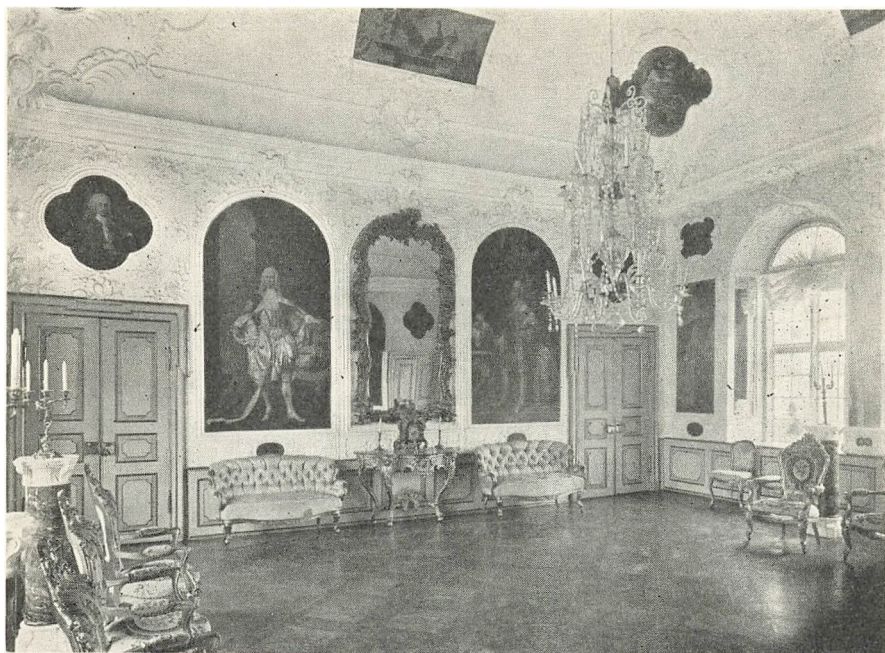

Malede Lærredstapeter i Østfløjen paa Bjørnsholm ved Løgstør, fra 1750'erne. Til venstre ses et Par, der drikker The i det Fri, til højre et andet, der spiller Brædtspil. Til venstre for Døren en Mand med Lirekasse eller Perspektivkasse. Fot.: Nationalmuseet.

mestre Häusser, Thurah og Eigtved, der fik Opgaverne fordelt mellem sig, men det var den sidstes forfinede og fornemme Dekorationskunst, bevaret i Prinsens Palæ og paa Amalienborg, der blev optaget af de Adelsmænd, der stod Kongen nærmest. Derimod var det Thurahs tungere Stil, der paa Grund af hans jyske Hofbygmesterembede og hans to Hustruers Rod i jysk Herregaardsmillieu, der i Interiørkunsten vandt en ikke ringe Udbredelse paa den jyske Halvø i en forgrovet, omend ikke ucharmerende Ud-gave.

Eigtveds fornemme Interiørkunst kan endnu betragtes i J. L. Holsteins Ledreborg, der i 1740'ernes Begyndelse blev ombygget af J. C. Krieger. Den prægtige Riddersal, der gaar igennem Huset i dettes Midtaxe med tre Fag rundbuede Vinduer mod Nord og Syd, har et højt hvælvet, rigt ornamenteret Stukloft. (S. 73). Rytmen i de tre rundbuede Vinduer for Salens Ender gentages i Sidevæggenes stukkerede Spejl- og Billedrammer, der omslutter de store Helfigursbilleder af Geheimeraadens nærmeste Familie. Over Dørene er indfældet Familieportrætter i firpasformede Stukrammer. I dette prægtige Rums Malerier gengives en hel Familiekreds fra det 18.

Riddersalen paa Ledreborg er indrettet 1745 af Niels Eigtved for Geheimeraad J. L. Holstein. Malerierne, der flankerer det forgyldte Rokokospejl, er Familieportrætter af Slægten Holstein. De forgyldte Møbler er fra 19. Aarh. Fot.: Nationalmuseet.

Aarhundrede, hvoraf de fleste utvivlsomt ogsaa i levende Live ved festlige Lejligheder har været forsamlet mellem Salens fire Vægge.

Medens J. L. Holstein ønskede sin Families Gengivelse i sit Hus' fornemste Rum, foretrak den store Statsmand Adam Gottlob Moltke i sin ligeledes af Eigtved indrettede Riddersal paa Bregentved at hædre sin Velgører, Kong Frederik V, der 1746 havde skænket ham Godset, med Billeder af Majestæten og den kongelige Familie.

Ogsaa Lerchenborgs Riddersal fra samme Periode maa nævnes. Ligesom Ledreborgs var den overalt beklædt med Stuk over de malede Brystpaneler og Døre, og over Kaminen er indfældet Pils Portræt af Geheimeraad Lerche.

Bortset fra Spisesalen paa Schackenborg, indrettet 1760 af Hans Schack, og nogle Interiører paa Bistrup m. fl., staar de jyske Gaardes Indre i skærende Modsætning til Øernes. De er tunge og plumpe i deres Fremtræden, udført som de er hovedsagelig af lokale Haandværkere, men netop i deres Ubehjælpomhed er de ofte meget indtagende. Arkitekten Lauritz de Thurah, der havde Jylland og Fyn under sig i sit Hofbygmesterembede, boede

selv paa Børglum, som var tilfaldet ham ved hans andet Giftermaal. Hans Virksomhed i Hovedlandet kan især spores i det nordlige Jylland, hvor den kom til at præge en Række Herregaarde, saavel i det Ydre som i det Indre. Medens Skallen var Barok, blev Interiørerne ofte rokokoprægede. Bjørnsholm har i Østfløjen bevaret Vægtapeter fra denne Tid og malede Paneler. I et Værelse er der paa Panelerne malet Prospekter af danske Herregaarde efter Forlæg af Blade fra Thurahs danske Vitruvius, der udkom med 2. Bind i 1749. I et andet Værelse sammesteds er der malede Lærredstapeter med Fremstillinger af fornemme Folks Tidsfordriv, som The-drikning og Brætspil i det Fri. Hver Scene er indesluttet i vældige Rocaille-ornamenter. (S. 72).

Rokokoens jyske Hovedværk er dog de monumentale Lofts- og Væg-malerier paa Krabbesholm ved Skive, som Geheimeraad Verner Rosenkrantz lod O. C. Wassmann udføre i 1759. De historiske Scener i svulstige, malede Rocaillerammer er gjort med virkelig malerisk Dygtighed (S. 75).

Men det var for de repræsentative Gemakker, en saadan Pragt blev skabt. For de daglige Rum gik Tendensen mod intime, mindre og i Rum-udsmykningen mere beherskede Interiører. Bortset fra Ledreborg og Lerchenborg er Periodens Herregaarde af overskuelig Størrelse. Margaard paa Fyn, opført for General C. G. Grüner 1745 af J. G. Rosenberg, Turebyholm paa Sjælland omkring 1750 for A. G. Moltke med Eigtved som Arkitekt, og i Jylland bl. a. Gjessinggaard for von Folsach, er fuldgyltige Repræsentanter for det bedste i Periodens Herregaardsbyggeri. Der lægges stor Vægt paa Intimitet og Komfort. Planen er mere koncentreret, og saa vidt muligt undgaas for lange Korridorer. En geometrisk Plan bevares med Vestibulen og Havesalen i Forlængelse af hinanden i Husets Midtaxe. Paa hver Side grupperes de øvrige Værelser. Har Huset en øvre Etage eller en Mezzanin, findes ofte Soveværelserne her. Køkken og Forraadsrum er for det meste i Kælderetagen. Margaard og Lystslottet Frederiksdal har en saadan Plan, der er ren fransk.

Barokkens tunge Farvevirkninger blev i denne Periode afløst af en lys og let Farveskala. Foruden stukkerede Vægge brugtes ogsaa Vægge helt dækket af Panelværk, der var malet elfenbenshvidt og med forgyldte Stafferinger; eller Væggene var prydede af Gobeliner over perlefarvede Brystpaneler, saadan som det kendes fra en af de mindre Sale paa Ledreborg. I mindre betydelige Rum brugte man ogsaa malede Lærredstapeter eller Voxdug. Foruden elfenbenshvidt og perlegraat var sarte grønne, rosa og lyseblaa Farver foretrukne. Over Dørene var Dørstykker med romantiske Landskaber med Hyrder og Blomster. Boudoirstilen var slaaet igennem.

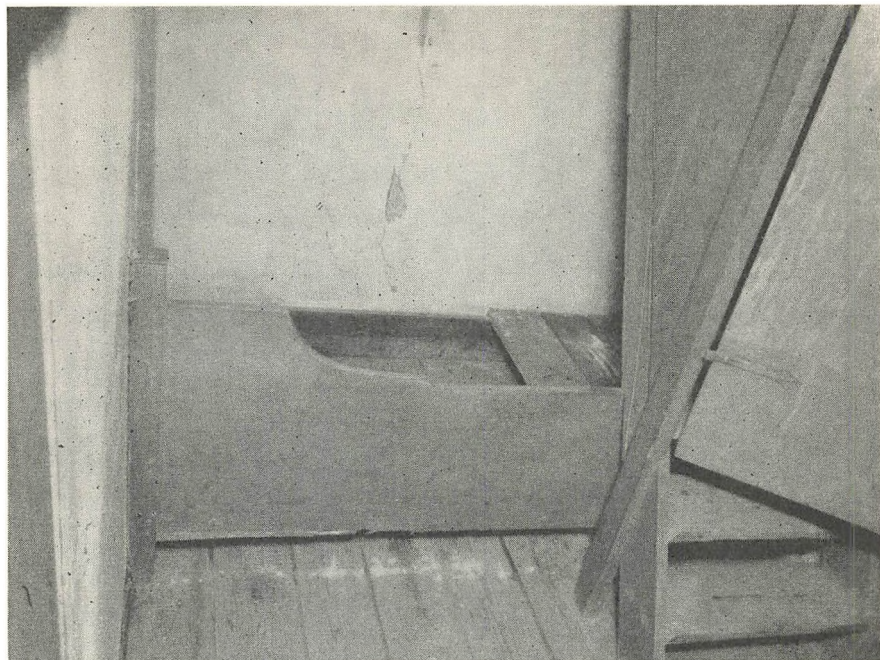
Møblerne var for at passe til de mindre Rum blevet mindre og lettere.

Udsnit af Vægmaleri med allegorisk-historiske Scener paa Krabbesholm ved Skive, udført 1759. Fot.: Nationalmuseet.

Paa Vinduespillerne var som oftest forgyldte Konsoller med svejfede Ben, rigt udskaarne med Blomster og Bladværk. Over Konsollerne var Spejle ligeledes med prægtigt udskaarne Rammer. Konsollerne kunde dog ogsaa være erstattet af tykmavede, nøddetræsfinerede Kommoder med Plader af Marmor. For den store Riddersals Vedkommende har der næppe været anden Møblering end et anseeligt Antal Stole, maaske tillige Canapeer langs Væggene. Nationalmuseet har et helt Sæt bestaaende af Armstole, Enkeltstole og Taburetter, der stammer fra Gaunø. Ved den Stol, der blev budt den fremmede, aflæste man hans Betydning. Kun en Rangsperson kunde tilkomme en Armstol, den, der var udenfor Rangklasserne, maatte staa. I Loftet hang een eller flere prægtige Prismekroner, der ved festlige Lejligheder med de tændte Voxlys straaledede og levede i Rummet og spejlede sig i Pillespejlene, der forstærkede deres Lysvirkning. Det maa have været et betagende Skue. Den, der har oplevet levende Lys i en 18. Aarhundredes Havesal, forliger sig aldrig med en elektrisk Montering i en Prismekrone.

De store Paradesenge med Omhæng af Silkedamask eksisterede fortsat i Rokotiden, medens det daglige Sengested har været af beskednere Omfang. Af andet Inventar har Kommoden og det nøddetræsfinerede Skrivechatol været meget udbredt. Tebordet med Fajancepladen fra St. Kongens-

Sovested for en Tjenestepige ved en Trappeopgang til Loftet paa Herregaarden Nørre Vosborg ved Nissum Fjord. Fot.: Nationalmuseet.

gadefabrikken, Eckernførde eller Stockelsdorff m. fl. har prydet Kabinetet, hvor Husfruen har tilbragt sin meste Tid. Biblioteket var Husherrens Arbejdsplads. Mange bindstærke Bogsamlinger blev til paa Herregaardene i det 18. Aarhundrede. Nogle faa af dem er bevaret til i Dag.

Køkkenet adskiller sig næppe meget fra foregaaende Tidens: En Ildbænk med ophængte Gryder og paa Væggene altid nypudset Kobbertøj. Saltmaden nedlagdes i vældige Tønder eller lange udhulede Træstammer. I Linnedkammeret opbevarede alt Linned til Senge og Borde m. m.

Tjenestefolkene har levet under meget ringe Kaar i nær Tilslutning til Køkkenregionerne. Paa Nr. Vosborg er endnu bevaret en Køje paa en Trappegang, der kun fik lys fra et lille rundt Vindue. Var et helt Rum stillet til Disposition, maatte Tjenestefolkene dele det.

Tjenerne havde Liberi med Familiens Initialer eller Vaaben i Sølvknapperne og havde naturligvis et Liberi svarende til enhver Lejlighed.

I Christian VI's Tid har Kongens pietistiske Aand præget de Adelsmænds Gaarde, der stod Hoffet nær. »Der var mere Form, men mindre Aand, ingen Sans for noget, ikke engang for den skønne Natur . . . « skrev

Grevinde Louise Stolberg. »Man levede som Figurerne i det mekaniske Legetøj, der før i Tiden blev anbragt paa Kaminen, og som ved Hjælp af fin, rindende Sand udførte en eller anden Bevægelse«. Det kan derfor ikke undre, at Christian VI's Død 1746 virkede befriende paa Livsformen, og at Befolkningen strax tog Frederik V's frodige Personlighed til sit Hjerte. Lystighed og Livsglæde vandt Indpas. Fransk Aand og Kultur kom i Høj-sædet, og betydelige Mænd, som A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff indforskrev fra Frankrig Møbler, Gobelin'er, Malerier og allehaande Kunstværker. De unge Adelsfolk havde hjemme en »Française« til at formidle dem den rette Opdragelse, inden de blev sendt udenlands for at indaande den ægte Atmosfære.

NYKLASSISMEN OG DET 19. AARHUNDREDE

Den franske Indflydelse blev yderligere befæstet med Indkaldelsen af franske Kunstnere. J. F. Saly kom til Danmark 1753 med den specielle Opgave at skabe Rytterstatuen af Frederik V til Opstilling paa Amalienborg Plads. Efter Eigtveds Død 1754 blev han Direktør for det i samme Aar oprettede Kongelige Akademi for de skønne Kunster. Det var Saly, der 1755 hidkaldte sin unge Landsmand Arkitekten Nicolas-Henri Jardin, hvis Virksomhed i Danmark gennem seksten Aar fik afgørende Betydning for Smagsdannelsen i Resten af det 18. Aarhundrede. Med Interessen for Antikken kom Reaktionen mod Rokokoens svungne, asymmetriske Former, og man søgte nu en fast Struktur og en klar Opbygning i Væggenes Inddeling og en enkel yndefuld Dekoration med Medailloner og Guirlander. A. G. Moltkes Ombygning af Marienlyst ved Helsingør og Bernstorffs Landsted udenfor København, begge opført med Jardin som Arkitekt 1759, blev Forbilleder for en lang Række Herregaarde ude i Landet. Paa Moltkes egen Gaard, Glorup, finder man de vistnok tidligste Louis XVI-Interiører paa en dansk Herregaard.

Men de to Arkitekter, der med Jardin som kunstnerisk Inspirator fik størst Betydning paa Herregaardene i det 18. Aarhundredes sidste Fjerdedel, var G. E. Rosenberg og C. E. Harsdorff. Den første indrettede i 1870'erne en Række nye Rum paa Herregaardene paa Øerne, og til nogle leverede han endog Møblerne, saaledes til Holsteinborg bl. a. de forgyldte Medaillon-armstole med runde kanellerede Ben, der er den mest udbredte danske Stoletype fra Louis XVI-Tiden.

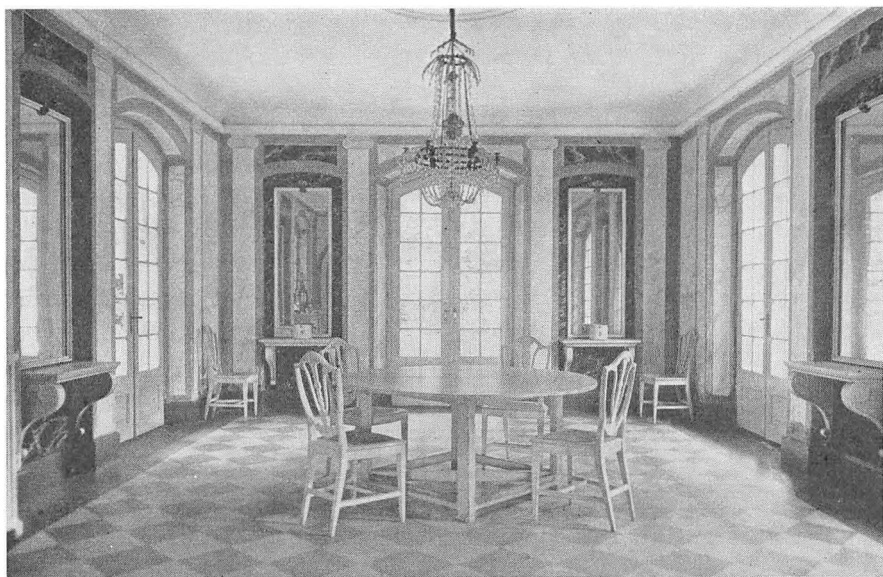
Juelsberg og Frederiksgave er Rosenbergs fornemmeste Arbejder. Rummene har lave Brystpaneler, Væggene inddelt i Felter indrammet af forgyldte Lister og halvrunde Kaminnicher, der krones af forgyldte Guirlander. Dejlige Fedtstensovne fra samme Tid er endnu bevaret i Nicheerne

paa Juelsberg. Det er lyse og lette og yndefulde Interiører. Langesø har i Lighed med sit Forbillede Bernstorff et ovalt Rum i Husets Midtaxe. Paa Langesø fungerer det som Vestibule, paa Bernstorff som Havesal.

Svenstrup, der opførtes i Aarene 1782–84, har bevaret mange smukke Rumdekorationer fra Husets Opførelsestid, men det Sted, der omend af Udseende smaat – det er et Sommerhus – er det betydeligste i Aarhundredets Slutning, er Liselund paa Møn, opført 1792–95 for Øens Amtmand P. A. G. Bosc de la Calmette og hans Hustru, kaldet Lisa. Arkitekten var J. A. Kirkerup. I Liselunds Indre er næsten alt saavel Dekoration som Møbler fra Husets Opførelsestid. De malede Vægdekorationer i Havesalen, der menes at være udført af Hofdekoratøren J. C. Lillie, er dog blevet opmalet lige efter Midten af forrige Aarhundrede. Det tilstødende Værelse, der ogsaa er stærkt opmalet, er det berømte »Abeværelse«, der har faaet Navn efter Dekorationerne paa Bagvæggen. Naturalistisk udformede Palmestammer deler Væggen i tre rundbuede Felter, hvoraf det midterste optages af et todelt Spejl, over hvis Sammenføjning der er malet en Abe paa en Stang. Sidefelternes Dekoration skulde gennem et malet Treillageværk give Illusionen af Udsigten til en løvrig Skov.

Spisestuen med marmorerede Vægge mellem hvide joniske Pilastre, med Spejle og Konsoller og dejlige malede Møbler i engelsk Stil (Hepplewhite) er yndefuldt og elegant og fuld af lys fra de høje franske Vinduer (S. 79). I det norske Hus i Parken er Efterligninger af pompeianske Vægmalier. I de følgende Aar bliver denne Stil det store Forbillede i Interiørkunsten. Efter de lyse og lette Farver fristes man af disses fyldige, dybe Kulører. I Gardiner og Møbelbetræk, i Tapeter og lignende var man ikke bange for kraftige Farvevirkninger. Et Indtryk heraf kan faas paa Statsminister Greve C. D. F. Reventlows Pederstrup paa Lolland, der opførtes 1813–22 af C. F. Hansen. Efter at Huset som Reventlow-Museum er blevet befriet for Meldahls Taarne og Spir og ført tilbage til den Skikkelse, som det oprindeligt havde, har man malet Rummene op i Tidens stærke Farver, medens Træværket staar køligt hvidt, som C. F. Hansen yndede det.

Dekorationsmaleren G. C. Hilker udsmykkede en Række Herregaarde i Løbet af det 19. Aarhundrede. Paa Klintholm dekorerede han saaledes Spisestue og Dagligstue i den Hovedbygning, der var opført af C. F. Hetsch i 1830'rne, paa Gjorslev en Havestue og et Bibliotek i 1840'rne og i Samarbejde med Maleren Constantin Hansen flere Rum paa Gyldenholm 1867–68 (S. 51). Det var ikke kun til Væggene, man brugte Kunstnere, men ogsaa til Møbler. Billedhuggeren H. E. Freund tegnede et antikiserende Møblement til Dagligstuen paa Klintholm. I de følgende Aar blev det Stilimitationerne, Ny-Renaissance, Ny-Barok og Ny-Rokoko, der blev det

Spisesalen paa Liselund paa Møn, indrettet mellem 1792 og '95. Det er et af de smukkeste og mest velbevarede nyklassisistiske Interiører fra en dansk Herregaard. Væggene er sort og graat marmorerede, Gulvet af Planker malet som sorte og hvide Fliser. De samtidige og til dette Rum lavede Møbler er hvidlakerede. Fot.: Nationalmuseet.

foretrukne. Store tunge Møbler afløste de smaa og lette fra Klassicismens Dage, Stuerne blev overmøblerede og Farverne mørke og tunge.

* *

Det var nødvendigt med mange Tjenestefolk for at holde disse store Huse i saa perfekt Orden, som det krævedes. I 1787 havde saaledes Svenstrup, foruden en fransk Lærerinde til Husets tre Sønner, en Hovmester, en Husholderske, to Kammerjomfruer, en Stuepige, en Vaskepige, en Kokkepige, en Malkepige, en Bryggerpige, to Tjenere, en Forrider, en Kusk, en Dreng, en Gartner og en Ladefoged. Paa Holsteinborg var der i det 19. Aarhundrede 14 Tjenestefolk og paa Egeskov i Aarhundredets Slutning 27, og der er sikkert de Herregaarde, der har haft endnu flere. I en Tid, hvor Elektriciteten endnu ikke var opfundet, har man alene til de utallige Lamper, der skulde pudses hver Dag, maattet beregne en Heldagspige. Til Vaskestellene og de runde Zinkbadekar, der flyttedes ind i Soveværelserne, maatte Vand bæres op i Spande og Kander. Badeværelser og indlagt Vand hører først vor Tid til.

Dagens Maaltider synes at være indtaget til forskellige Tider paa de forskellige Gaarde. H. C. Andersen har i et Brev til Eduard Collin 1836 be-

skrevet Maaltiderne paa Lykkesholm. »Jeg skal beskrive Dem, hvad vi fik i Gaar hele Dagen, saa kan De slutte Dem til Levemaaden. Først Tee med dejligt Græsmør paa Brødet; derpaa Kaffe med en Fløde, som kunne staae, det var Klokken 8; men Klokken 10 fik vi Kyllingesteg og Asparges, samt Portviin. Kl. 2,30 Kjødssuppe, med delicate Fiskeboller, Steeg, Melon, Gjedde, Høns og Jordbær, derpaa Kaffe. Kl. 8 Tee med Julekage og det dejlige Smør og Kl. 10 Smørrebrød med alle Slags varme (stegte) Aborrer. Dertil, som ved Middagsbordet, Rød- eller Hvidviin, det er et sandt sybaritisk Liv.« Paa Svenstrup skriver J. Wedell-Neergaard, at der var Kaffe Kl. 2, der serveredes paa hvid Dug paa et stort Mahognibord. Tjeneren bragte den blanke Messingsamøvar, Kaffekanden med Pose og Fyrfadet ind samt Daasen med den friskbrændte Kaffe. Kl. 5 var Middagen, der bestod af tre Retter veltillavet Mad, medens man om Søndagen flottede sig med 4 Retter. Kl. 9 blev der budt The omkring, og ved 10-10,30-Tiden var det Sengetid.

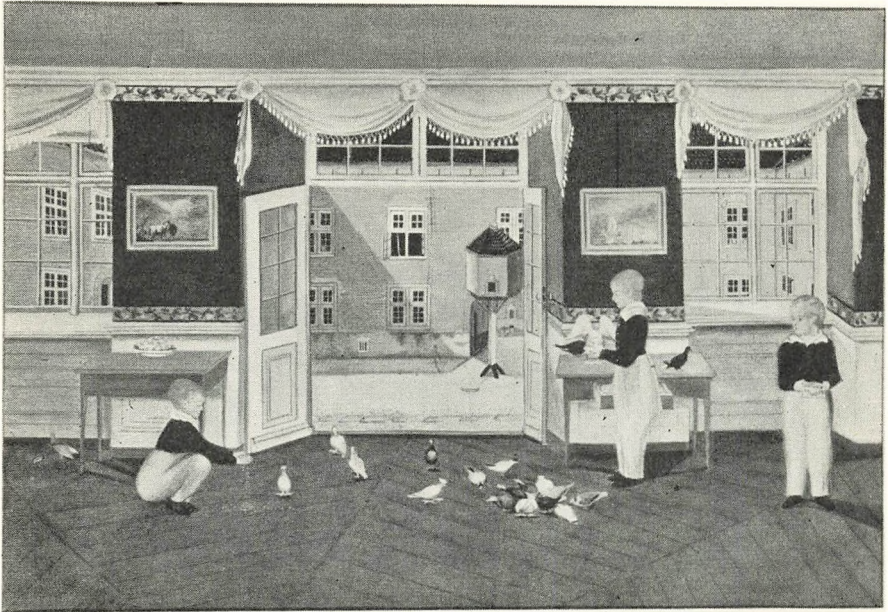
Herregaardene har haft stor Selskabelighed og mange boende Gæster, men der er næppe Tvivl om, at det, der de fleste Steder har betydet mest, er de store og glimrende Jagter, der holdtes næsten overalt. Paa Lykkesholm, skriver Chr. Ramshart Lindegaard, blev der jaget fra 9-12, derefter Frokost, om Eftermiddagen fortsatte man til Mørkets Frembrud. Jægerne mødtes paa Lykkesholm og blev kørt ud til Jagtomraadet i en stor Jagtvogn eller char à banc. Frokosten blev indtaget paa en nærliggende Gaard.

Jagtmiddagen om Aftenen var overdaadig, der kunde ofte serveres en 10-11 Retter. Det er blevet mig fortalt, at der ved Jagtmiddage paa Ravnholt, hvor nogle af Landets berømteste Jagter blev afholdt, bag hver Stol var anbragt en Tjener, klædt i grønt Liberi og med lange ugarvede Hjorteskindsstøvler paa. Ogsaa Jagterne paa Frijsenborg hørte til de navnkundigste i Landet i det 19. Aarhundrede (S. 82).

Livet, der levedes paa Herregaardene i forrige Aarhundrede, var præget af en fin og ædel Kultur, traditionsbundet og fornemt. Man samlede som sine Gæster Guldalderens Digtere og bildende Kunstnere, for at de i den rige Natur kunde hente Inspiration til deres kunstneriske Frembringelser og bibringe Herremændenes Børn Sansen for det aandelige Liv, der rørte sig i Tiden. Eckersberg opholdt sig paa Skjoldenæsholm, hvem kender ikke den yndige Tegning af de Neergaard'ske Børn ved Gyngen i Haven tegnet 1810, lige før han sammen med den unge Tønnes Neergaard rejste til Paris.

Paa Egeløkke paa Langeland levede Grundtvig i fem Aar som Huslærer for Familien Steensen de Leths Børn (1803-08). Her gennemlevede han sin store Krise, forarsaget af hans dybe Betagelse af Husets Frue, og her skrev han Digtet »Strandbakken ved Egeløkke«.

Havesalen paa Holsteinborg, tegnet af ukendt Kunstner ca. 1824. Billedet viser Havesalen, hvor tre Børn, Greve Ludvig Holstein, f. 1815, den senere Konseilspræsident, hos hvem H. C. Andersen boede, fodrer Duer sammen med to legekammerater. Dekorationen fra Begyndelsen af 19. Aarhundrede. Fot.: Nationalmuseet.

Paa Nysø samledes hos Baron og Baronesse Stampe Guldalderens største Navne med Thorvaldsen som det gloriøse Midtpunkt. I det specielt for ham byggede Atelier i Haven blev nogle af hans Alderdoms bedste Værker til. Oehlenschläger, Ingemann, Gertner, P. C. Skovgaard, H. C. Andersen og mange flere prægede i en Aarrække Livet paa denne Herregaard, og Slægten har med Ærefrygt og Pietet hæget om Minderne fra denne Husets store Tid. Paa de fynske Herregaarde især henlevede H. C. Andersen meget lykkelige Dage. Intet dansk Barn er voxet op uden i Fantasien at have fulgt den grimme Ælling under de store Skræppeblade paa Glorup, en af de Herregaarde, hvor Andersen helst og oftest opholdt sig. Fra sine helt unge Aar kom han paa Lykkesholm og Hofmannsgave paa Fyn og Nørager paa Sjælland, fra 1840'rne paa Bregentved, Gisselfeld og Corselitze, fra 1850'erne paa Basnæs og ikke mindst Holsteinborg, alle paa Øerne, men ogsaa jyske Gaarde som Børglum Kloster og Nr. Vosborg besøgte han og mange, mange flere.

Otto Bache: Afslutning paa Parforcejagt paa Frijsenborg 1882. Ryttere og Hunde er samlet, og der serveres Champagne. Maleri paa Frijsenborg. Fot.: Andresen.

I det foregaaende er forsøgt at give en kortfattet Skildring af Herregaardshovedbygningens Indretning og Brug fra Middelalder til og med 19. Aarhundrede. Naar saa mange Kulturværdier – trods store Vanskeligheder – er bevaret paa mange Gaarde, skyldes det først og fremmest Generationers Kærlighed til og Samhørighed med Stedet forenet med stor Respekt for, hvad Forfædrene har skabt. Man maa haabe, at denne Arv, der er en væsentlig Side af dansk Kultur, fremdeles maa blive bevaret, og at hvert Billede, hvert Møbel af Betydning maa forblive paa det Sted, hvortil det er indkøbt og hvortil det hører.

Langesø nordvest for Odense. Klippede tax – topiary works, som det hedder i England – lukker den skønne gårdsplads' fjerde side.

Fot.: Inga Aistrup.

Parker og haver

Af C. Th. Sørensen

De allerfleste ved, at vore danske herregårdshaver er en af landets skatte, og mange ved, at de kan inddeles i tre slags, de ældste, mere primitive renæssancehaver, de senere franske haver, som den endnu mere vidende kalder barokhaver, og endelig de landskabelige eller engelske haver, der kom frem for knap to hundrede år siden.

En have kan defineres som et sted, hvor egnens planter dyrkes til større fuldkommenhed, eller hvor man kan dyrke fremmede vækster, som kræver bedre betingelser, end marken udenfor kan byde. Der må være fred, beskyttelse mod ufredelige dyr og mennesker, bedre jordbund og bedre klima. Et hegn er den første betingelse, have betyder på næsten alle sprog et hegnet sted. Og det er ligetil, at et godt og fredeligt grosted for planter også vil være et tiltrækkende opholdssted for mennesker.

Man kan lidt groft, men måske oplysende, inddele haveformerne i fem kategorier, egentlige haver og fire stiliserede landskabsformer.

De ældste eller tidligste danske slotshaver kan det måske være rime-

ligt at henregne til *egentlige haver*, grosteder. Ved middelalderens gårde og slotte var der ofte indrettet en heget borgfred, hvor der dyrkedes læge- og krydderurter, bær, frugt og blomster; der var græsbænke og andre siddepladser, måske græsplæne. Men at søge disse enkle anlæg klassificerede i et stilbegreb er ikke meget rimeligt, selv om de er udtryk for den primitive kunstneriske stræben, der opleves som orden. Haven får en simpel, regelmæssig form, rektangel eller kvadrat, bede og gange får ensartede mål og fordeles efter et eller andet system, ofte symmetrisk bestemt. Endelig plantes træer i rækker eller kredse.

I østerlandene, hvor jorddyrkning ofte er betinget af vanding eller simpelthen er vandingskultur, opstår der meget tidligt forfinede – stiliserede – haveformer. Markernes simple vandingsrender og damme omdannes til kanaler og bassiner, ligesom vandets bevægelse opleves i kaskader og fontæner. Arten fandtes i Iran langt tilbage i tiden, i Europa udvikledes den til stor skønhed af maurerne i Spanien mellem 800 og 1400, det er rimeligt at tale om *den spanske have*.

Denne udvikles videre i Italien, rigest i 1500. Her anlægges haver ofte på bjergsider, plantevæksten er ikke helt så afhængig af vanding, og vandet udnyttes på en anden måde. Bjergstrømme fanges ind og gøres til noget centralt i kompositionen, over vandets bevægelse skabes en simpel symfoni af fald, spring, strøm, boblen og ro, noget mere festligt end før kendt. Det er også karakteristisk, at hus og have formes til en enhed, lad os dog se den stiliserede bjergbæk som det egentlige i *den italienske have*.

Fra Toscana udbredte havekunsten sig som ringe i vand, men en slags blæst gav retning mod nordvest, mod Frankrig. Dér var ingen bjergbække, havekunstneren André Le Nôtre, som levede fra 1613 til 1700, skaber *den franske have*, der med sine kanaler, alleer, busketter og parterrer kan ses som en stilisering af Ile-de-Frances blide flodlandskaber.

Endelig får haven sin engelske form. Denne ses almindeligvis som noget helt afvigende, gerne udtrykt i »et revolutionært brud med den stive franske have« og som »en venden tilbage til naturen«. Det er nok så lige til at se *den engelske have* som en stilisering af bakkelandskabet med vandløb og søer.

Disse europæiske epoker kom også Danmark ved og kan mer eller mindre klart aflæses i vore herregårdshaver. Det må dog straks siges, at i sammenligning med bygningerne står det mindre godt til med de fleste haver. Naturligt nok skabtes de største og bedste anlæg ved de kongelige slotte. Haverne ved Fredensborg og Frederiksborg, som er anlagte i begyndelsen af 1700 af Johan Cornelius Krieger for Frederik IV, er vær-

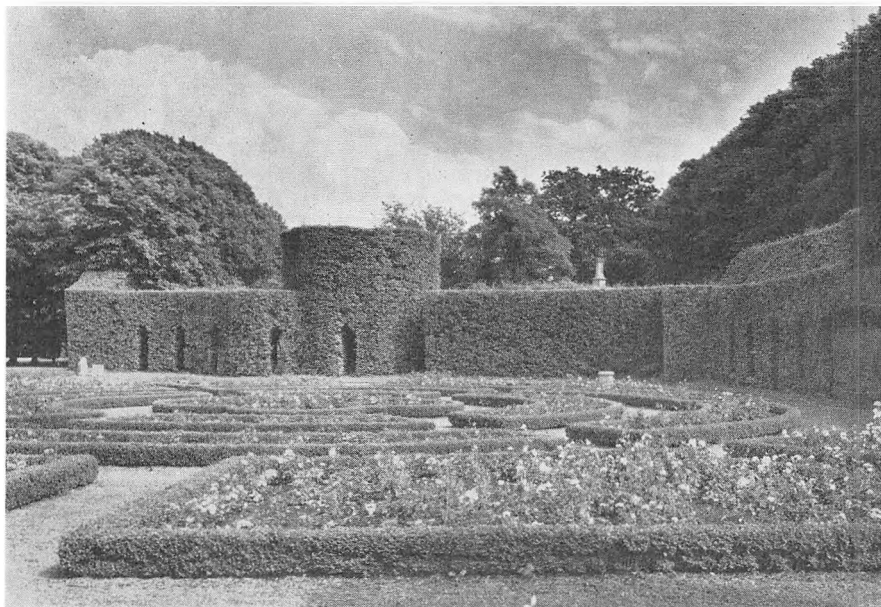

Lindeallé på Holsteinborg ved Skælskør. I mangfoldige af vore herregårdshaver er der sådanne alleer, men oftest kun som rester af et system. Der er gerne plantet omkring 1700 af træer, som blev fragtet på skib fra Holland. Når den tids franske haver hundrede år efter skulle omformes til engelske haver, ændredes det meste, men af allésystemet nænnede man sjældent at fjerne det hele.

Fot.: K. Gemzøe.

ker, som kan jævnføres med den bedste havekunst i Europa. (Må kaskadeanlægget i Frederiksborg blive genskabt!)

Derudover er det meget vanskeligt at nævne rene eksempler på egentlige haver og franske haver i Danmark.

Lerchenborg ved Kalundborg. Søndre lindeløvgang set mod øst. Et stykke grøn arkitektur, som er sjældent for os, i Sverige mere almindelig. Fot.: Elfelt.

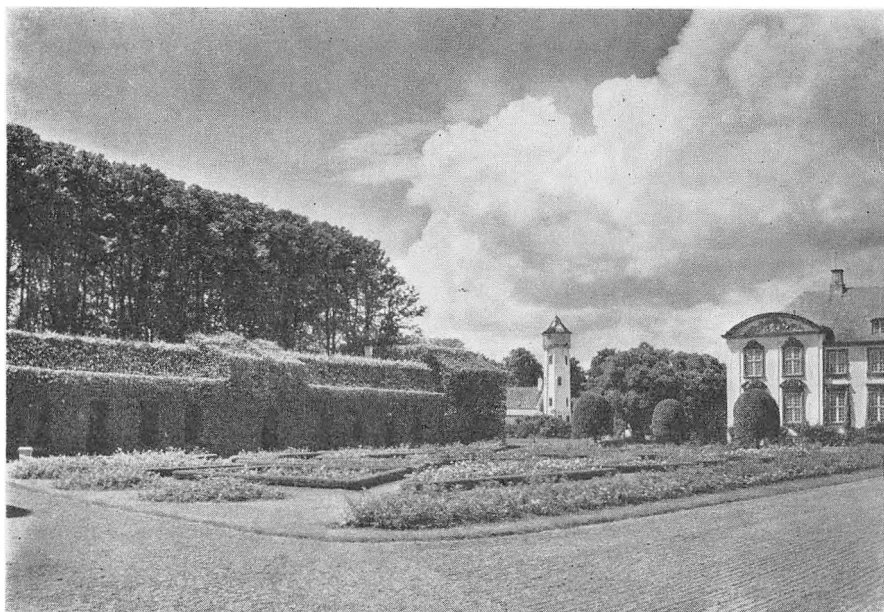
Ejerne har fulgt med tiden; da den engelske have omkring 1800 var det eneste saliggørende, blev mange fine anlæg moderniserede, heldigvis dog ofte således at skønne alleer, hække, bassiner o. a. skånedes. Men resultatet er, at den typiske danske herregårdshave er engelsk – landskabelig – med ruiner fra baroktiden.

Hvad det, der her forstås ved egentlige haver, angår, kan sådanne opleves i to rekonstruktioner, ved Spøttrup i Salling og i den historisk-botaniske have, som G. N. Brandt har planlagt ved Vordingborg slotsruin. Denne sidste giver et klart billede af, hvorledes rige herremænd efter indtryk fra rejser i Frankrig muligvis indrettede sig haver omkring 1600. Almindelig har typen dog næppe været.

Der har været nok så mange gode franske haver her i landet, vel 20 til 30 anselige anlæg, men de fleste er, som sagt, ændrede mer eller mindre, ja, der findes ikke i Danmark et uændret, endsige velbevaret anlæg fra baroktiden.

Bedst opleves en fransk have på Glorup, Lerchenborg og Nysø.

Syd for Glorup slot danner høje, fine og sunde lindealleer et godt 700 m langt rum, som er 50 m bredt ved slottet og godt 80 m længst borte. Nærmest slottet er et stort bassin, hvis lysende flade giver en egen

Lerchenborg. Søndre lindeløvgang set mod slottet. Broderiparterret var, da dette ældre billede blev taget, afløst af rosenbede, og nu er der græs. Fot.: Elfelt.

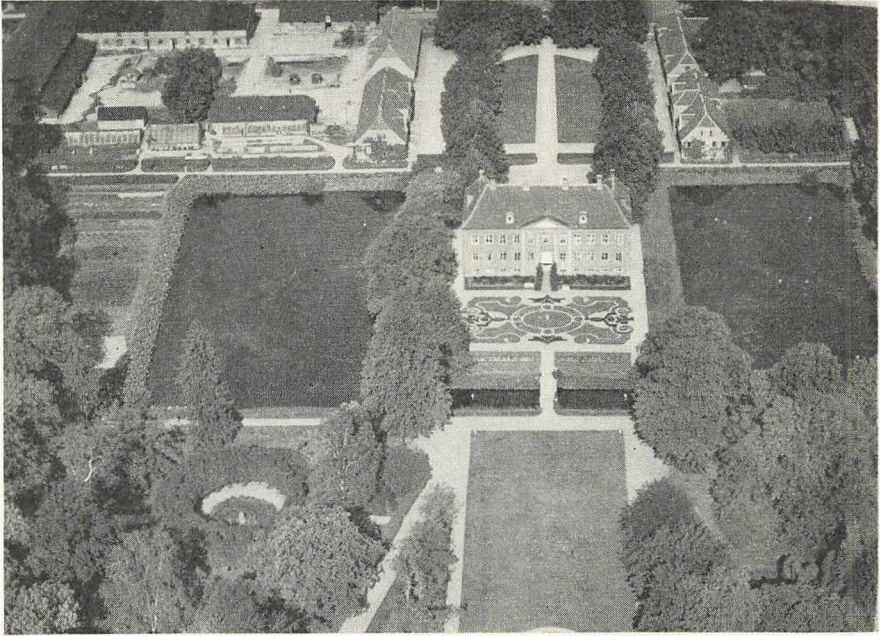
ynde. Men det hele ville være så uendelig meget finere, om en ø i bassinet kom bort, og om det meste af buske og træer i rummets sydlige del blev fjernet. Således renset ville rummet være enestående i Danmark, Glorups have ville med Fredensborg og Frederiksborg være af europæisk klasse. Også oplevelserne i lindealleerne er meget stærke.

Ved Berritzgård findes et sådant klart, helt renset rum mellem fine lindealleer, men det er forholdsvis lille af mål og desværre utilgængeligt.

Medens det storslåede anlæg ved Glorup lidt mærkeligt er heftet på en sidefløj af slottet, så har vi i Lerchenborg et storslået eksempel på, hvad fagfolk vil kalde en aksefast komposition, d.v.s. at have, slot og avlsbygninger er samlede til en helhed, som er symmetrisk om en midtlinie.

Anlægget blev omkring 1740 skabt af en fransk ingeniørofficer, Jean Baptiste de Longueville for general Christian Lerche, og det er vel nok vort klareste eksempel på den franske haveform, som André Le Nôtre skabte, ja, Christian Elling har påvist, at Lerchenborg have i alt væsentligt er formet efter en mønsterplan i den franske bog om havekunst, hvori Le Nôtre's idealer beskrives meget udtømmende.

Lerchenborg har ud for hovedfløjens østside et rum med vægge af lindeløvgange, grøn arkitektur med kurver og fremspring, døre og vinduer.

Nysø ved Præstø. Flyverbilledet giver et godt indtryk af det ret beskedne, men stærke og klare franske anlæg. Alt er symmetrisk om en midtlinie – en akse – som begynder ved portindkørslen foroven, fortsætter gennem slottet og haven. Fot.: C. Th. Sørensen.

Det er 80 m bredt og 70 m dybt. Der er lindealleer uden for siderne, og en særlig smuk lindeallé fortsætter i midteraksen mod øst. Løvgangene var ramme om et fint broderiparterre, som er gået til, der er nu kun græs og rosenbede. Få steder ville det være så lønnende at plante et fint parterre igen. Selv om haveanlægget her også er en ruin, men en meget skøn ruin, så er Lerchenborg vort bedste eksempel på helhed og storhed i fransk barokkunst.

Det ret beskedne Nysø er også et klart og smukt barokanlæg; er det end mindre end Lerchenborg i mål og enklere i formen, så er det til gengæld næsten uændret, vi har her en særlig mulighed for at opleve en fransk have, dog må man tænke sig til parterret.

På Ledreborg er der muligheder, men næsten kun muligheder, som til gengæld er nok så enestående i Danmark. Johan Ludvig Holstein byggede det prægtige slot i årene efter 1740 og har formentlig haft hjælp af Johan Cornelius Krieger til haveanlæggene. Som slottet er lagt på nord-siden af den 35 m dybe dal, ja kløft, som Kornerup å danner, kunne der skabes en enestående terrassehave, og det skete dengang for 200 år siden,

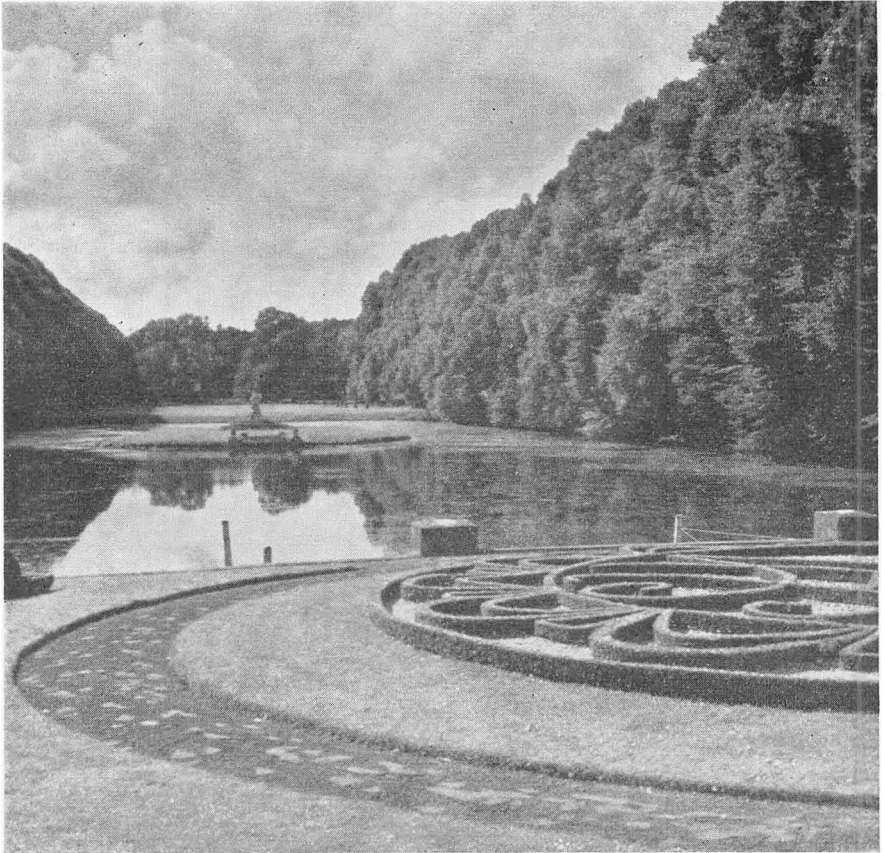

Halsted Kloster ved Nakskov. Palmetteparterre i græs.

Fot.: Jonals.

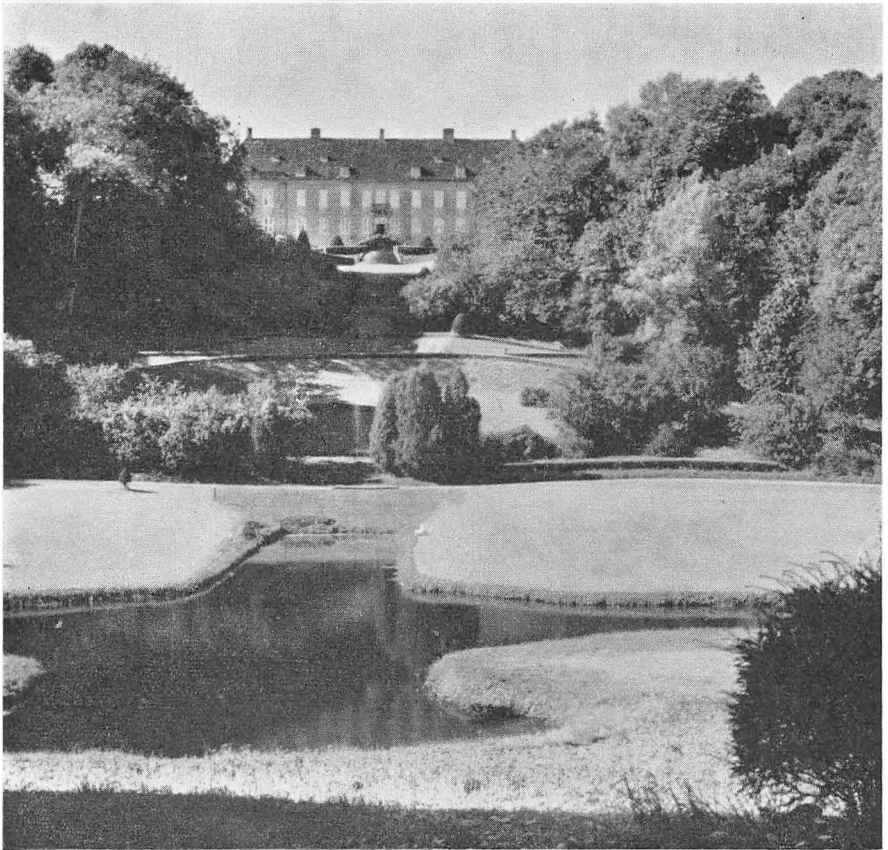
men nu er der kun lidt igen. Her er ligefrem mulighed for en italiensk have i Danmark, bundet til et slot, der vel kan måle sig med villaer og casinoer i Italien.

Egeskov er en stor og ejendommelig oplevelse. Slottet rejser sig som et dobbelthus af gravenes vande, øst for er der labyrint, hække og alleer, et haveanlæg, som skal være samtidigt med Frederiksberg have, men det

Glorup ved Nyborg. Det pompøse haverum set fra slottet. Oplevelsen af vandfladen forringes stærkt af øen i midten, ligesom træerne i baggrunden halverer det skønne rum mellem alleernes vægge.
Fot.: C. Th.Sørensen.

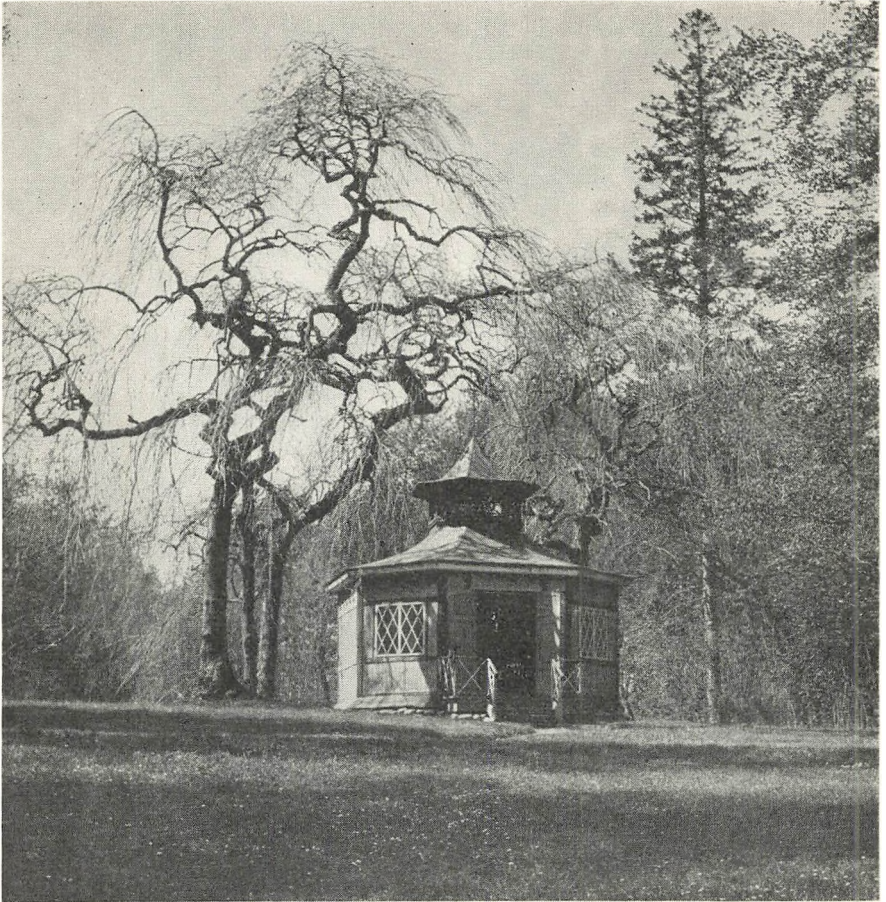
synes mere at høre renæssancen til, forbindelsen med slottet er lidet udtalt, det er ikke nogen Krieger, der har arbejdet her. Greve Gregers Ahlefeldt lod i 1961–62 den franske havearkitekt Francois Duprat indrette et mindre parterre med springvand i den gamle have mod øst. Dette nødvendiggjorde fjernelse af et stykke allé for udsigt ud i landskabet. Nord og vest for slottet er der en engelsk park, hvor der i de senere år dyrkes blomster i rigt mål, nærmest som permanente udstillinger for frøhandel og planteskole. Dertil er der i gamle domestikbygninger og herskabsstalde indrettet et fint cafeteria, således at Egeskov er et særdeles tillokkende udflugtsmål. Skulle det mon være et eksempel på fremtiden for vore herregårdshaver?

Ledreborg ved Roskilde, her er vel de fineste havemuligheder i Danmark. Fra vandfladen i forgunden er der godt 30 m i højden til terrænet foran slottet og lige så højt på slugtens modsatte side.
 Fot.: C. Th. Sørensen.

Så klare former som de her nævnte er yderst sjældne. Langt de fleste anlæg er »engelske« eller »landskabelige«, hvad man vil, men med rester fra den franske tid, ofte kun nogle stumper lindeallé eller hække som ved Krænkerup og Gammel Køgegaard, men barokindslaget kan også være så stærkt, som på Clausholm og Halsted Kloster.

Når man ved, hvor fanatiske tilbederne af den engelske have var, rent ud religiøse i deres indstilling, så er det meget mærkeligt, at alleerne blev delvis bevaret i næsten alle vore herregårdshaver. Skønheden var så indlysende i denne stærke arkitektur, at reformatorerne måtte nøjes med et kompromis. Om det nu var ejerne eller landskabsgartnerne, der veg tilbage, er ikke godt at vide, vel oftest de første.

Liselund, det kinesiske lysthus, som længe har været en ruin, men nu snart igen vil stråle i guld og farver under de dejlige hængeaske. Fot.: C. Th. Sørensen.

I disse lindealleernes herregårdshaver kom et nyt karaktertræk ind, de sjældne træer. Det hørte med til den engelske have at plante »solitære« træer, d.v.s. fritstående træer af de mange arter og varieteter, som efterhånden fandtes og forhandlede fra uden- og indenlandske planteskoler. Plataner, tulipantræer, fligetbladede bøge, blodbøge, blågraner, cedere, tempeltræer og mange andre dyrkedes med stor omhu, rundt om findes der skønne enkeltindivider af træer, der er så dejlige, fordi de ofte er en manifestation af, hvad den bestemte art kan udvikle sig til under de bedst mulige betingelser. Og heldigvis er det ikke blot de »sjældne træer«, vi finder som fuldkomne skabninger, eg og elm,

Liselund på Møen, Gl. slot i baggrunden. Frederiksborg slotshave og Liselund er sikkert vore fineste havekunstneriske monumenter, noget af det bedste vi har. Fot.: C. Th. Sørensen

ær og løn, bøg og ask, pil og asp er også egnede og agtede som solitære træer.

Lad os nævne nogle haver af typen: Bregentved har noget her i landet sjældent, tre alleer, som samles i en runddel, mange smukke solitærtræer, lindegruppe på en høj. Haven på Clausholm har Krieger formentlig anlagt for Anna Sophie Reventlow, medens hun var dronning af Danmark. Noget barokanlæg er det ikke, det er meget fristende at se den som et andet fint eksempel på, hvor frit og overlegent Krieger løste sine opgaver; reglen var, at forholdene måtte ændres efter moden, men han lempede moden efter forholdene, udnyttede det givne. Her er alleer og hække

Brahetrolleborg ved Faaborg, en typisk dansk herregårdshave fra omkring århundredskiftet. Græsplæner med fint slyngede gange, solitære træer og vand med åkander, brudelys og iris. I billedets forgrund gartneri med drivhuse og bænke. Kirkegård ses i nederste venstre hjørne.
 Fot.: C. Th. Sørensen.

velbevarede, Clausholm er et af vore skønneste og mest interessante herregårdsanlæg. Halsted Kloster har et meget smukt parterre i græs. Krænkerup nåletræer i mange arter og nogle af de skønneste ege i landet. Orebygård blomster, rhododendron og vande. Rosenholm smukke haverum og hækkekorridorer. Villestrup et særligt interessant haveanlæg uden forbindelse med slottet. Visborggård fint klipperi i lind. Serridslevgård har meget interessante terrænformer. Søholt en meget mærkelig, men for så vidt primitiv hækarkitektur.

For alle de nævnte haver gælder, at det mest markante træk er alléerne, næsten altid lind, sjældnere kastanje, og dette gælder de fleste af vore herregårdshaver.

Rene landskabelige anlæg – engelske haver – har vi mærkeligt nok kun få af. Til gengæld er Liselund på Møen et virkeligt klenodie, måske Europas fineste og klareste eksempel på den type engelsk have, som det er fristende at kalde romantisk, ordet stemningshave bruges også og dækker så vel. Vi har alle hørt, hvorledes Marie Antoinette legede bondepige i

Gisselfeld ved Haslev, springvand med rig beplantning.

Fot.: C. Th. Søvensen.

sin landsby – Hameau – ved Petit Trianon. Det var i årene om den franske revolution en mode over hele Europa, haver skulle forestille noget, være fulde af oplevelser, kopier af huse fra fremmede egne, ruiner, huler, tårne og søjler, kilder og vandfald, man kaldte det alt sammen natur. Rimeligt nok blev anlæg af den art næsten altid knyttede til et slot eller til en anden eksisterende have, men Liselund var et selvstændigt legetøj, som man levede og boede i. Gamle Slot, bygget af dårligt træ og lersten og tækket med strå, er et af vore fineste arkitekturmonumenter; her boede herskabet, gæster i schweizerhuset og norske hus, tjenerskabet i bondegården, der er som en tegning af Lundbye. Der var rundtom kapel og skanse, badstue og djævlebro, skulpturer og mindestene, andehuse

Vallø ved Køge. Her blomstrer i foråret løgvækster i tusindvis.

Fot.: Inga Aistrup.

og trækfærge og meget mere. Nu er det meste gået til, men tages fantasien med, er der få steder, hvor fortid bliver så nærværende som på Lise-lund.

Gisselfeldt er et klart eksempel på en virkelig engelsk have, anlagt for ca. 100 år siden af en engelsk landskabsgartner, H. E. Milner, som også anlagde Knuthenborg park. På Gisselfeldt smelter park og landskab sammen på en enestående måde, ikke alene således at det udenfor indgår i oplevelsen indefra, men parkens indre indgår i landskabsbilleder udefra, altså ikke blot som eksteriører. I øvrigt er det en rigtig herregårdshave med blomster, drivhuse, solitærtræer, springvande o. m. a. Et lige så fuldgyldigt udtryk for 1860 som Lerchenborg for 1740.

Knuthenborg er noget helt enestående, et mærkeligt forsøg på at skabe en vis type engelsk park på kontinentet. Der findes i Norfolk et gods, Holkham House, hvor Thomas Coke fra 1718 og fremefter anlagde en park på op mod 1600 ha, hegnet af en ca. 18 km lang mur. Inden for denne er der plantninger – lunde, krat og trægrupper – vande og bygninger foruden et stort slot, som William Kent har tegnet. Vældige flokke af kvæg, får og gæs græsser inden for murene, man får en anelse om, at

Valløs løgpark er et lokkende udflugtsmål som Langesø og Gaumnø. Fot.: Inga Aistrup.

bedriften næppe er så lidet givtig, som en dansker med forestillinger om roer og ensilage umiddelbart tror.

Der er mange parker af den art i England, og omkring 60'erne i forrige århundrede ville greve Eggert Knuth skabe noget sådant på Lolland. Milner arbejdede her, som på Gisselfeldt og Aalholm, der kom også her

Dette henrivende bygværk, arten hedder lidt pudsigt kærlighedstemplet, er udsigtspunkt i den østre allé i Glorups have.

Fot.: C. Th. Sørensen.

en mur om arealet, en eksisterende træbestand, særlig af prægtige ege, blev udnyttet, og der plantedes mangfoldige arter af træer og buske, således at parken nu er en af de rigeste samlinger i landet, et arboret, som det hedder i fagsproget. Der var naturligvis planlagt et stort slot, men det er aldrig bygget. Halvdelen af arealet inden for muren dyrkes fra en avlsgård, i øvrigt er der portbygninger med boliger, skovriderbolig, skyttebolig som et engelsk flintestenshus og et enkesæde, som nu er ejerens bolig. Denne, greve F. M. Knuth, er levende interesseret i forfaderens værk og udbygger det med stor energi. Rent havekunstnerisk giver Knuthenborg ikke de meget store oplevelser, men desmere gartneriske og videnskabelige.

Det er endelig rimeligt at nævne det beskedne anlæg Reventlowparken Pederstrup som et godt og typisk eksempel på engelsk park, den er forresten også et arbejde af Milner.

Vore herregårdshaver havde fra engang hen i 1800 og indtil første ver-

Herregårdenes alleer præger ofte landet uden for parkerne som denne ved Bregentved ved Haslev.

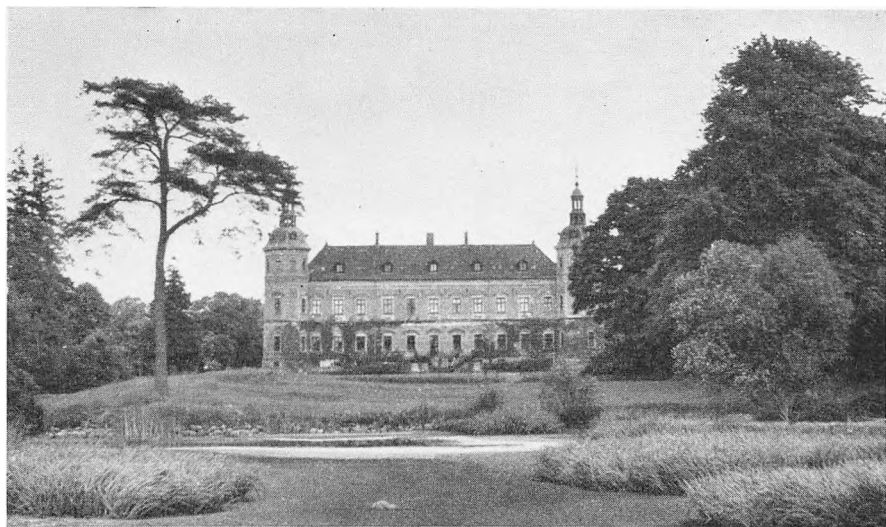
Fot.: C. Th. Sørensen.

denskrig en periode, som måske kan kaldes gylden. Ikke således at det rent kunstneriske dyrkedes, det interesserede praktisk taget ikke. Det er ikke fri for at være gådefuldt, hvad man egentlig så i de fine haver. Sagen er vel, at haverne var der, overgik fra slægt til slægt, og de skulle plejes og være fine. Der dreves en sand kultur med det gartneriske. Der skulle være fine plæner, vel revne og fejede gange, træer og buske blev supplerede med nyt og sjældent, der var ofte masser af blomster, store frugt- og køkkenhaver og endelig driverierne, mistbænke og drivhuse. Der foregik en kappestrid om at præstere det fineste, sjældneste og bedste. H. C. Andersen, der kom så meget på herregårde, fortæller noget om, hvor dygtige gartnerne var i »Gartneren og Herskabet«, men han har nu sine indtryk fra et galt sted. Tidens slotsgartnerne var ikke tyende, men ofte vidende og ansete folk, de havde anselige boliger og egen stadsvogn med køreheste af klasse. Der kunne være 30–40 mennesker beskæftigede i deres område, men dertil er

at sige, at havearbejde gerne var retræte for gamle folk fra landbrug og skov. Der var dog også unge; undergartner, medhjælpere og elever. Ja, der blev uddannet gartnere i disse haver, de unge fik en skoling, som det slet ikke er muligt at give dem i vore dage. I England, hvor der endnu er lidt tilbage af arten, er der gartnere, som kan det helt utrolige. Den, der i sin ungdom har lært gartneri på en herregård under gammeldags forhold, husker så vel livet og det hele milieu: lydene af de mange dyr, lugten af planter og gødning, fornemmelsen af frodighed og varme. Alt var måske allermest levende en februar dag, når mistbænkenes grønne spirer dannede den mærkeligste kontrast til den hvide sne, som tører med brune rande ind til bænkenene. Eller sidst i maj, når tusindvis af blomsterplanter blev fordelt i bede i indviklede mønstre. Alt blev gjort med den største alvor, fra slotsgartner til yngste læredreng strålede alle af fagstolthed. Man måtte kunne sine ting og samvittighedsfuldt gøre, hvad man skulle, thi den mindste forsømmelighed kunne ødelægge lange tiders arbejde. Selve havens form, alleers og hækkes rum, strukturen i det hele taget, var der liden interesse for, temmelig ringe viden, endsige forståelse. Nej, orkideer og camelier, roser og hortensier, pærer og ferskener, meloner og ananas, blomkål og jordbær, det var det egentlige.

Nu eksisterer dette næsten ikke mere, på Gisselfeldt er der endnu et herskabsdriveri, på Krænkerup et hus med vindruer af højeste klasse, men der vil næppe gå lang tid, før også sådanne rester forsvinder.

Hvilke herregårde er det nu værd at besøge alene for havernes skyld? I Jylland Spøttrup og Clausholm, på Fyn Glorup og Egeskov, på Sjælland Lerchenborg, Ledreborg, Nysø, Vallø, Gisselfeldt og Gavnø, på Møen Liselund og på Lolland Knuthenborg. Her står »alene for havernes skyld«. Men det er en urimelig vurdering, det ses også af, at der er nævnt så få. Vore herregårde er næsten alle og måske i første række værd at opleve for helhedens skyld. Danmarks kosteligste kulturarv er vore landsbykirker fra middelalderen, nær optil kommer disse slotte og huse, som med vande, jordformer, alleer, hække og træer danner så skønne og afvekslende billeder. Og frem for kirkerne er historien her særdeles levende og nærværende.

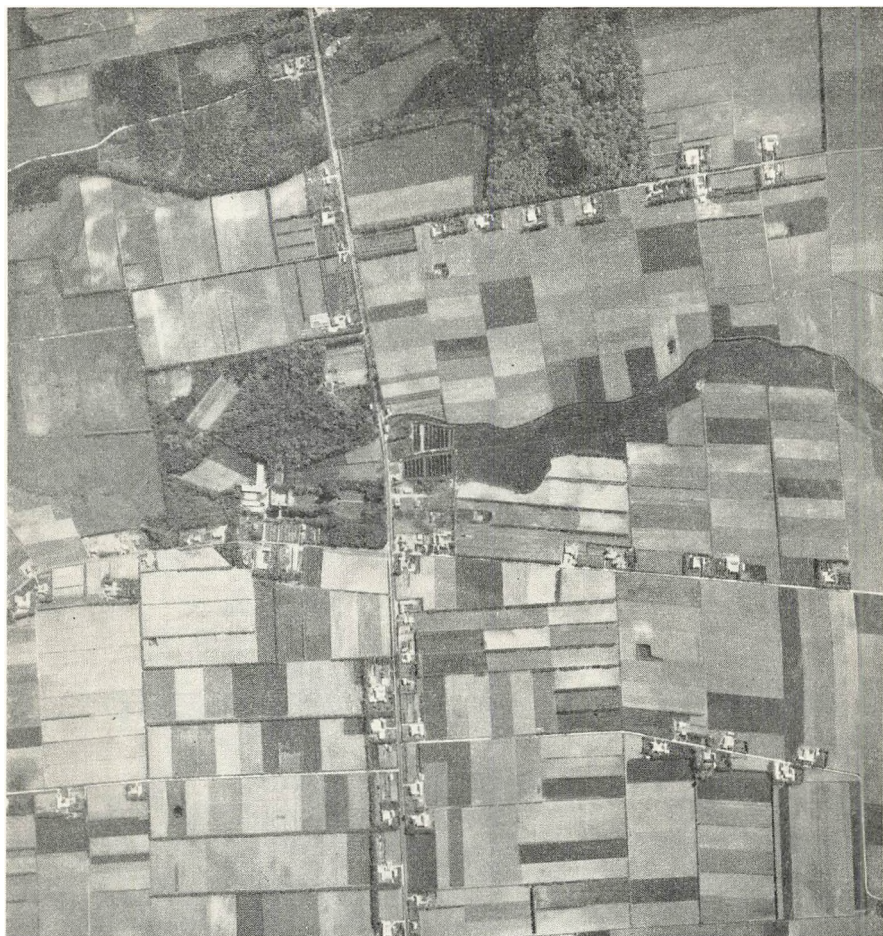
Frijsenborg, opført af F. Meldahl (1861–67) for konsejlspræsident, lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs. Fot.: F. Jerk.

Herregårdene efter lensafløsningen

Af Flemming Jerk

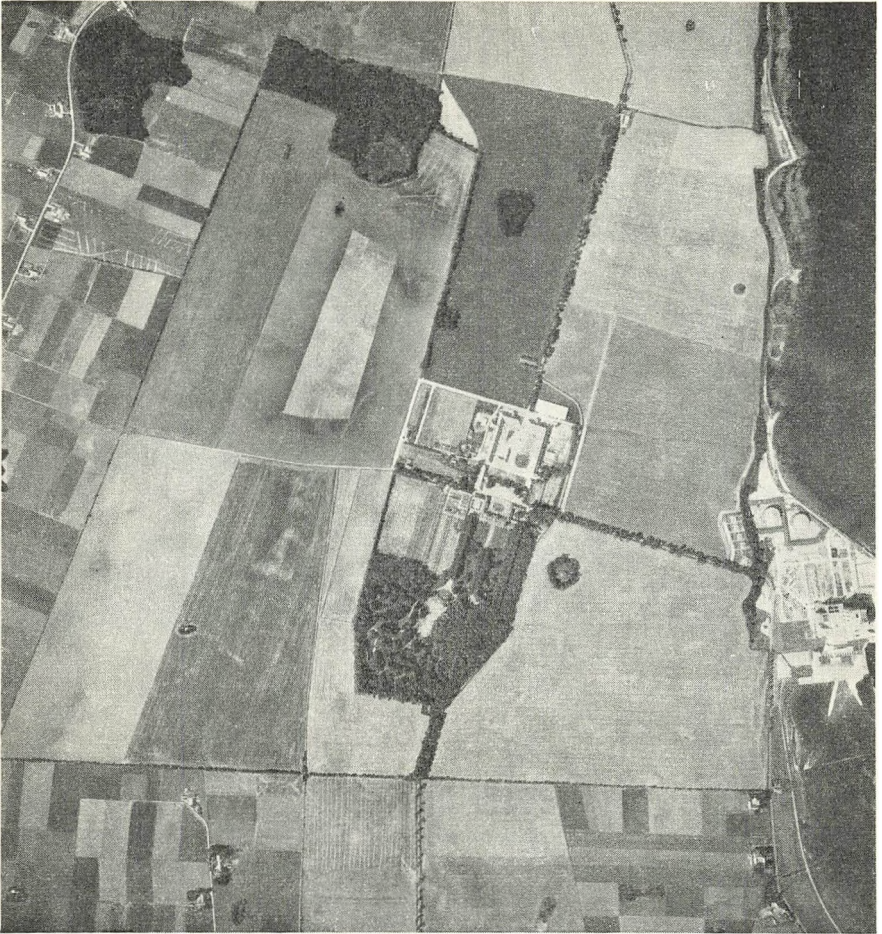
Som højvandsmærker efter fortidens kulturelle behov og formåen er de danske herregårde overgivet i vor varetægt. Nu er de fleste forladt af det liv, hvortil de rejstes, fordi deres verden ikke længere er til. Under det almene kulturelle oprud er de forhold, der gav de store huse liv, helt ændrede. Over en bred front er det gamle samfund tørnet mod det ny, og dets institutioners eksistensberettigelse er blevet underkastet den nøjeste prøvelse. Som et fremstående udtryk herfor har herregårdene i vort århundrede, hårdt presset af den sociale udvikling, måttet se en tilbundsgående revision af vilkårene for deres beståen foretaget. Den politiske vurdering af det store landbrug har stedse i snæverste forstand været knyttet til hovedbygningernes bevaringsproblem, og i denne forbindelse har navnlig udstykningsbevægelsen haft afgørende betydning.

Grundlaget for al senere udstykningslovgivning blev skabt i 1899 med loven om udlæg af jordlodder til landarbejdere. Det var ikke i første række hensigten at skabe en selvstændig småbrugerstand, men at give de vanskeligst stillede landarbejdere en eksistensmulighed. Til hjælp ved opret-

Store Restrup ved Aalborg. Ved denne første store herregårdsudstyknin, der begyndte 1912, skabtes typen for en gennemgribende forandring af vort landskab, der desværre skulle blive ret almindelig. De ubrudte, åbne agre blev gennemkrydset af veje, opdelt og bebygget. Fot.: Geodætisk Institut.

telsen af disse småbrug ydede staten 9/10 af anskaffelsesværdien i lån, men bistod ikke med at fremskaffe jorden. I 1909 erkendte man, at formålet var at oprette ejendomme af en størrelse, der kunne brødføde en familie. Få år forinden var oprettelsen af udstykningsforeninger blevet muligt ved udlån af statslånefonden; først herved kom udstykningen af herregårde til at dominere. Især i Jylland blev nu adskillige større godser erhvervet til fuldstændig udstykning, og husmandskolonier, hvis ensartede bebyggelse hurtigt kom til at præge landet, bredte sig over de store marker.

Lerchenborg ved Kalundborg. Den hidtil sidste store udstykning (1952), der skar dybt i godsets jord – og dermed i muligheden for at bevare det store bygningskomplex. Fra to sider husmandsbrug, fra en tredje har elværk og oliehavn trængt sig ind på dets før så uberørte enemærker. Fot.: Geodætisk institut.

Allerede på dette tidspunkt blev derfor det alvorlige spørgsmål om hovedbygningernes skæbne, når de berøvedes den til deres opretholdelse fornødne jord, aktuelt. Kun valget mellem at tilpasse de store huse en ny tids formål eller at overlade dem til undergangen forelå. Dette blev klart illustreret af bl. a. de tidligere stamhuse *St. Restrup* og *Kjølbygaard*, der med ialt 1000 ha overvejende god jord i 1912 og 1915 var blevet fuldstændig udstykket. På *St. Restrup* fandt hovedbygningen en helt ny anvendelse som husmandshøjskole, men *Kjølbygaard* – et trefløjet rokokoanlæg med

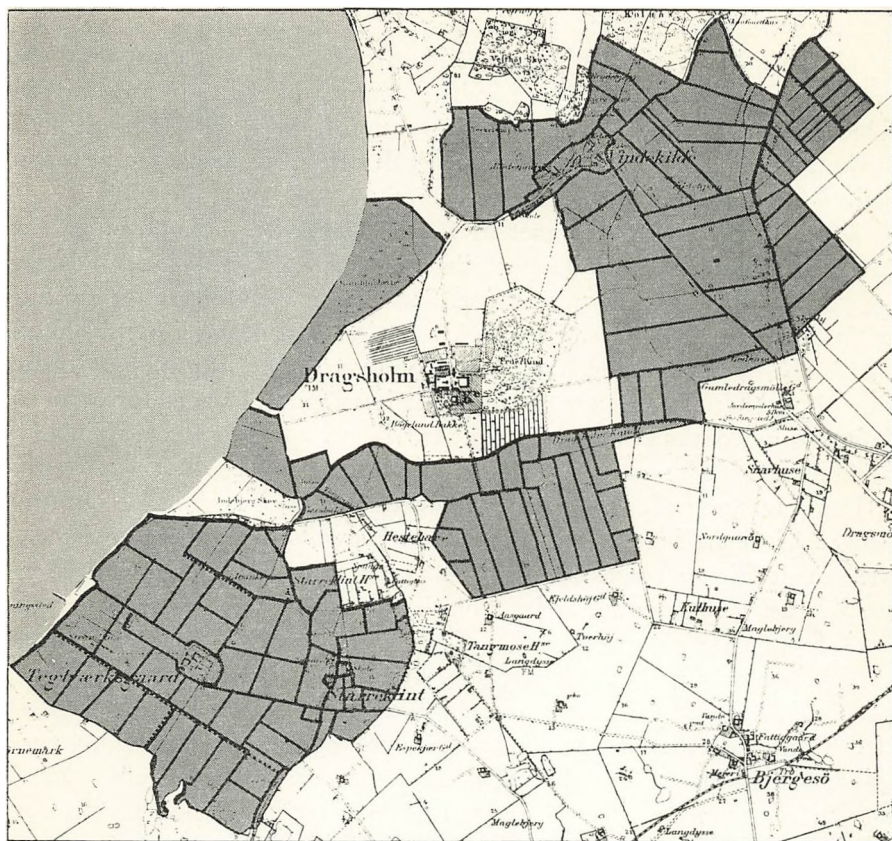
1937 udstykkede Jordlovsudvalget Tyrrestrup ved Horsens. Dermed forsvandt muligheden for at bevare de vældige bindingsværksbygninger. Her som mange andre steder er store kulturværdier gået tabt. Fot.: Nationalmuseet.

malede loftsdekorationer og fine marmorkaminer, den eneste herregård af arkitektonisk værdi i Thisted amt – blev med sin park fuldstændig raseret. I løbet af få år blev således en række af vore mest værdifulde arkitekturmonumenter ribbet for den jord, der gennem århundreder havde betinget deres eksistens. Efter total udstykning blev stormandsgårde som *Kokkedal*, *Krabbesholm*, *Jungetgaard*, *Rydhave*, *Ryomgaard*, *Brejninggaard*, *Ulstrup*, *Dallund* og adskilligt flere overladt til en højst uvis skæbne, uden at nogen syntes at have haft tanke for de kulturværdier, der således gik til grunde.

I året 1907 (samtidig med den første udstykningsforening) blev »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« oprettet med dr. phil. Vilh. Lorenzen som sekretær, i et forsøg på at vække offentlighedens ansvarsfølelse for den gamle bygningskultur, der truedes af udviklingen. 1918 fulgte loven om bygningsfredning, hvorved staten fik mulighed for at føre kontrol med værdifulde arkitekturminder, der ikke uden godkendelse af »Det særlige Bygningssyn« nu kunne nedrives eller ombygges. Men man havde ingen mulighed for at hindre, at de fredede bygninger ved at berøves deres

HERREGÅRDENE EFTER LENSAFLØSNINGEN

Dragsholm er reduceret fra at være Sjællands største avlsgård til en lille ejendom med et alt for stort slot. Ved afløsningen 1921 udstykkedes Teglværksgården, og 1936 tog Jordlovsudvalget sig af resten.
Kortet efter dr. Aa. H. Kampp.

jord fik deres livsnerve overklippet og kun yderst beskedne midler i hænde til at dæmme op for det almene forfald, der fulgte efter udstykningen. I de første 25 år efter lovens vedtagelse kunne man derfor til nødvendigt restaureringsarbejde på 24 særligt vanskeligt stillede herregårde ialt kun anvende 240.000 kr. Nu er ialt 310 herregårde fredet. Men dette er kun et udvalg af den rige mængde af herskabelige landhuse, vi har, og omfatter endnu ikke de talrige slotte fra vor herregårdskulturs sidste frodige blomstring i forrige århundredes slutning, hvis festlige karakter ofte er af overordentlig landskabelig værdi.

I oktober 1919 vedtoges i et kompleks af jordlove *loven om len og stambuses overgang til fri ejendom*. Ved afløsningen måtte majoratsbe-

sidderne erlægge en afgift på 20 eller 25 % af de værdier, de overtog, afstå indtil 33 % af jordtilliggendet mod erstatning, yderligere 40 % af de resterende værdier som en båndlagt kapital til fordel for de to følgende arveled – samt endelig underkaste sig offentlig forkøbsret til bl. a. majoraternes kunstsamlinger. Derved fik de offentlige museer en nem mulighed for at få suppleret deres samlinger.

Afløsningsafgiften – beregnet til 100–150 mill. kr. – skulle indgå i et jordfond, hvis midler skulle anvendes til etablering af ny husmandsbrug og yderligere jordkøb og udstykning. Samtidig gennemførtes love om salg af jord i offentlig eje og af præstegårdsjorder. Ved denne sidste fremkom 12.000 ha til udstykning, medens majoraterne afgav 18.000 ha. Jorden blev udstykket efter et nyt princip, idet husmanden i stedet for at svare købesum nøjedes med at forrente jordværdien med 4½ %. Udstykningen administreredes fra nu af af »Statens Jordlovsudvalg«.

Der var unægteligt sket en påfaldende motivforskydning i udformningen af denne lovgivning, hvis ideelle baggrund var liberalismens ønske om at frigøre besidderne for den tvang, man fandt, staten lagde på besiddelsen ved majoratsbåndet. Som en begrundelse for afløsningen påberåbte man sig nu en opfattelse af, at staten havde en medejendomsret til disse majorater. Denne lovgivning, der, som Nationalmuseets direktør, *dr. Poul Nørlund* senere har udtrykt det, »gik lige til grænsen af, hvad dansk retsfølelse kunne bære«, blev da også angrebet fra flere sider, også under henvisning til, at den samlede majoratsjord kun omfattede 1/26 af alt landets hartkorn, eller så meget som Møn og Falster, og således dog ikke slog til til en radikal løsning af »jordspørgsmålet«. Kammerherre *Sebestedt Juul*, Ravnholt, søgte på besidderens vegne lovens form kendt stridende mod den i grundloven hjemlede beskyttelse mod, at statsmagten berøvede enkelte borgere deres retsmæssigt erhvervede formuegoder uden erstatning. Østre Landsret gav ham medhold, hvorimod Højesteret ikke gik mod det afgjorte rigsdagsflertal.

I det følgende ti-år afløstes da Danmarks 75 majorater. Mere alvorlige end selve afståelsen af de 18.000 ha jord blev konsekvenserne af de vidtgående økonomiske krav. Hertil bidrog de krigskonjunkturer, der lå til grund for afgiftens beregning. Således ansattes bl. a. hovedbygningerne til en værdi, der stod i et åbent misforhold til deres nytte- og handelsværdi. Et allerede dengang ubeboeligt slot uden moderne bekvemmeligheder som *Hvedholm* vurderedes (og afløstes) til en formueværdi af 600.000 kr.; at denne sum ikke tilsvarede bygningens reelle værdi, viste sig da også, da staten i 1928 afkøbte grev Bille-Brahe-Selby slottet for – 175.000 kr.

Under disse forhold gik majoratsgodserne i stort tal tabt for de slægter,

der fik dem til »fri ejendom«. Af 167 hovedgårde måtte de 72 sælges; af godt 21.000 tdr. htk. blev kun knapt 11.000 bevaret. *Gammel Estrup*, enestående blandt alle danske herregårde ved sin historie, sin arkitektur og sine prægtige samlinger, var siden grev Gerts tid (1335) blevet nedarvet gennem 16 generationer *Brok* og *Skeel*. – Efter lensgrevens død 1926 blev alt solgt og adsplittet, således at stamherren af de besiddelser, der oprindeligt havde strakt sig fra Grenaa til Viborg, kun var i stand til at overtage den lille ø *Hjelm*. Slottet, ansat og afløst til en værdi af 325.000 kr., blev forgæves udbudt til salg for 50.000 kr., hvorefter grevens svigersøn, hofjægermester *Uttental*, oprettede det til et selvejende herregårdsmuseum.

Det var Danmarks ældste slægtsbesiddelser, der gik over styr: *Bille-Brahernes Hvedholm*, nedarvet siden 1475, *Reventlow'ernes Sandbjerg*, *Pederstrup* og *Christianssæde*, i slægtens eje siden 1673 og 1725, *Gyldenkrone'ernes Vilhelmsborg* (1662), *Zytphen-Adeler'ernes Dragsholm* (1694), *Frijs'ernes Faurskov* og *Boller* (1575 og 1663), *Kaas'ernes Nedergaard* (1704), *Rosenkrantz'ernes Rosenholm* (1559) og mange flere.

I mellemkrigstiden sænkede der sig en dyster stemning over de danske herregårde. Lukkede og med tomme vinduer lå mange af de herskabelige bygninger i deres forsømte parker; en meget væsentlig del af landets prægtige gårde stod ubeboede. Store kunstauktioner adsplittede natio-

Den begyndende mekanisering overflødiggjorde ikke hestene. Fire hestetrukne selvbindere høster her – men også det er nu for tid. Hestene er overalt på de større gårde afløst af traktorer og selvbindere af mejetærskere. Fot.: Udenrigsministeriets pressebureau.

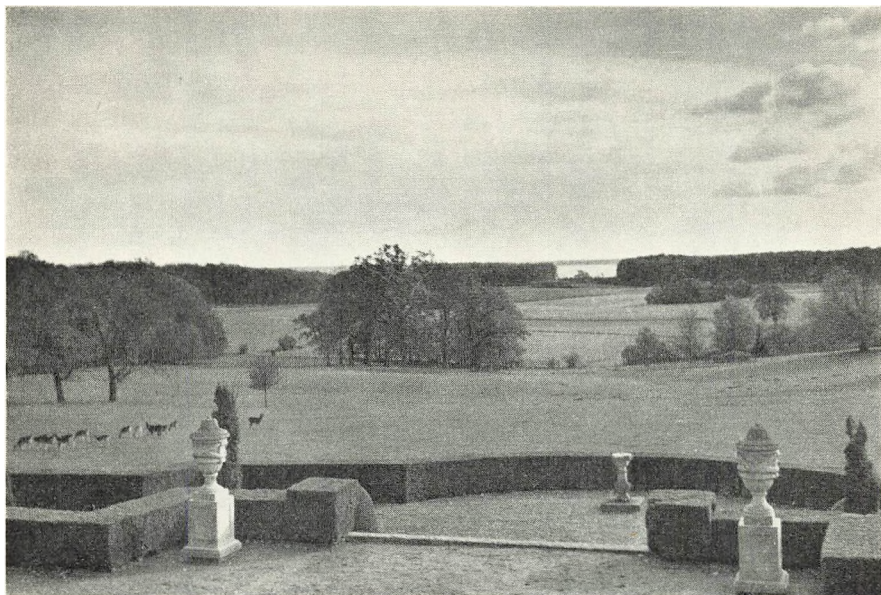

De brede stengærder, der går tilbage til det 18. årh.s reformtid, er hårdt trængt af det moderne samfund. Dels tager de plads op – og dels kan stenene gøres i penge. En række fynske godser er gået i spidsen for fredning af dette karakterfulde træk i dansk natur som her på Hvedholm ved Faaborg.

Fot.: K. Gemzøe.

nale kulturmilieuer, og århundredlang kontinuitet blev sønderbrudt. Under disse forhold kunne udstykningen fortsætte. De vanskelige tider for landbruget bevirkede, at megen jord blev til salg, og en lang række slotte måtte nu søge at eksistere under helt ændrede kår: *Visborggaard* og *Hvedholm* (sindssygehospitalet), *Dallund* og *Boller* (rekreationshjem), *Bjørns-holm*, *Taarupgaard* og senere *Kokkedal* (optagelseshjem), *Søbysøgaard* (ungdomsfængsel), *Krabbesholm*, *Engelsholm*, *Bregninggaard* og senere *Krogerup* (højskoler), *Dragsholm* og *Bygholm* (hoteller), *Tølløse* og *Rath-lousdal* (restauranter). Militæret overtog *Raunstrup*.

De helt ændrede landbrugskonjunkturer efter 1940 bevirkede imidlertid – i forbindelse med den stærkt øgede mekanisering – at det store landbrugs stilling stabiliseredes. Under den sidste krig fik brødkornforsynin-gen afgørende vægt; samtidig vanskeliggjordes driften af husmandsbrugene, hvis væsentligt animalske produktion var afhængig af foderstofimporten. Og efter krigen har storbruget i højere grad end det lille brug formået at tilpasse sig nutidens radikale omdannelse af landbruget ved gennemrationaliserede industrielle produktionsmetoder. Den voldsomme koncentration af arbejdskraften i forbindelse med de stigende krav til

Landets stigende bebyggelse, og sine steder den måde det er sket på, har berøvet os alle megen naturskønhed. Herregårdene har her en særlig værdi ved at råde over store samlede stræk, hvor fritstående træer, bækløb og små lunde formidler overgangen fra park til natur. Bækkeskov ved Præstø.

Fot.: K. Gemzøe.

levefoden har gjort det klart, at udstykningen ikke længere er tidssvarende. Medens der i århundredets første 20 år oprettedes ca. 9.300 brug og i mellemkrigsårene ca. 14.600, er der siden 1940 oprettet mindre end 4.500 brug; udstykningen er nu gået i stå. *Jordlovene af 1949 og 1952* – tilsigtende afståelse af jord fra godser med mere end to større ejendomme, og afløsning af de såkaldte »8-års huse« (lejhuse) – har hidtil givet ca. 2.500 ha til udstykning, medens omkring 270 huse med et lignende areal er frasolgt herregårdene. I dag må man erkende det gennem dette århundrede så stærkt angrebne storbrugs produktionsmæssige fortrin. For at opnå en driftsøkonomisk forsvarlig brugsstørrelse bliver det måske nødvendigt at sammenlægge de små ejendomme, der med betydelige udgifter for det offentlige i de sidste generationer er etableret. Det er efterhånden ikke muligt at få landmænd nok til at drive disse småbrug!

Med den større opdyrkning og udstykning er store dele af Danmarks natur helt forsvundet. Det er væsentligst under herregårdene, at vi i dag kan erkende vort lands fine ynde, det vide udsyn over åbne marker og bakkedrag. Det er derfor naturligt, at der fra første færd har hersket udbredt samarbejde mellem *Danmarks Naturfredningsforening* og godserne;

En ny tid bygger sig sine borgtårne. Storlandbruget er ved at blive en fabriksvirksomhed, hvis arkitekturs funktionelle saglighed ikke altid harmonerer lige vel med det traditionelt romantiske herregårdsbillede. Gjorslev ved Store-Heddinge. Fot.: J. Plum.

en meget væsentlig del af vor skønneste natur er derigennem blevet sikret – stort set uden at det har kostet samfundet noget. Også på dette felt må vi i dag erkende det store landbrugs samfundsmæssige betydning.

Det kunne synes, som om herregårdene længe var dømt til at måtte gå til grunde. Udviklingen inden for landbruget har dog medført, at de store brug har stabiliseret deres stilling, men de ændrede sociale forhold har medført – og vil fortsat medføre – voksende problemer for opretholdelsen af de store herskabshuse med deres indretning og parker. En svunden tid har efterladt os alle en rig arv; med tårne og tinder tegner hundreder af herregårde endnu deres stolte profil over landet. Vort samfund må her være sit ansvar bevidst og tage arv med gæld, hvis vore efterkommere ikke med god grund skal kunne holde os alle ansvarlige for, at syv århundreders bygningskultur blev prisgivet.

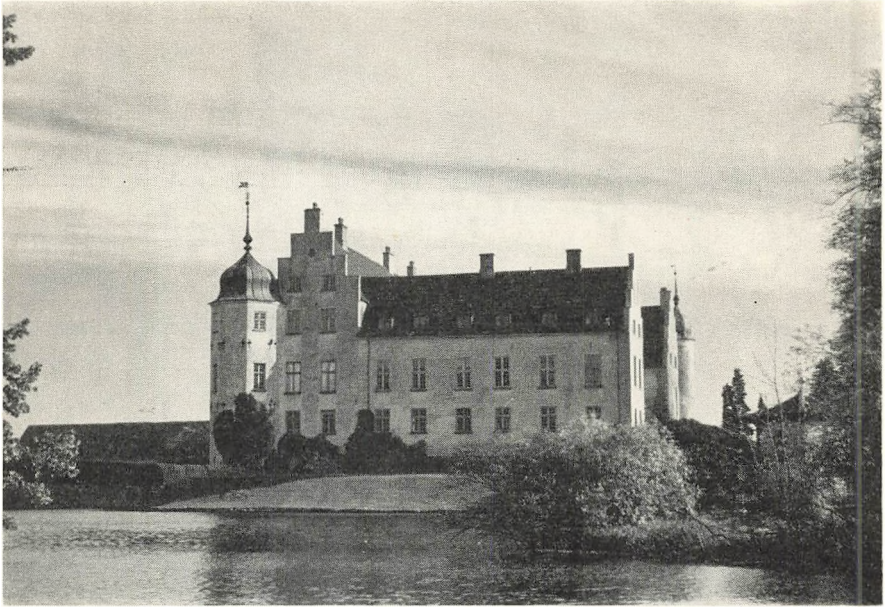
Fredning og bevaring af herregårdene

Af Flemming Jerk

Under indtryk af den alvorlige trusel mod vor gamle bygningskultur, som det 19. århundredes voldsomme økonomiske vækst havde betydet, indså man omkring århundredskiftet nødvendigheden af, at det offentlige blev sat i stand til at føre tilsyn med, hvad vi havde i behold af fin, gammel arkitektur. Som omtalt i forrige artikel gav disse bestræbelser sig udtryk i stiftelsen af »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« 1907, og efter flere forgæves forsøg vedtog rigsdagen i 1918 loven om bygningsfredning. Det var da også på høje tid at få hånd i hanke med udviklingen, hvis denne ikke skulle berøve os uerstattelige kulturværdier.

Som loven udformedes, kom den til at omfatte verdslige bygninger af kunstnerisk eller historisk værdi, der dog i reglen skulle være over 100 år gamle. Efter bygningernes større eller mindre værdi deltes de i to klasser: under *klasse A* fredede man bygninger, »hvis værdi . . . må siges at være så fremragende, at deres nedrivning, forvanskning eller vanrøgt ville medføre en betydelig mindsning af nationens kulturskatte«, medens *klasse B* omfattede »bygninger, hvis værdi vel er mindre fremragende, men hvis bevaring dog er af væsentlig betydning.« Afgørelsen om fredning (der ikke kan indklages for domstolene) træffes af undervisningsministeren (nu ministeren for kulturelle anliggender) efter indstilling af *Det særlige Bygningssyn*, der som en sagkyndig kommission prøver alle spørgsmål i forbindelse med bevaring af de fredede bygninger, hvis antal hvert femte år underkastes revision. Fortegnelsen over fredede bygninger, der sidst blev revideret i 1959, indeholder nu 2300 bygninger og bygningsanlæg, hvilket er omtrent det dobbelte af, hvad fredningslisten af 1920 indeholdt. Det er navnlig i den sidste snes år, at man ved omfattende fredninger i København (og af vand- og vindmøller) så stærkt har udvidet fredningernes antal. Bygningssynet, der har til huse i Prinsens Palæ, gennemfører næste revision af fredningslisten i 1964.

Denne fredning er imidlertid *en begrænset fredning*, der kun pålægger ejeren at *henvende sig* til bygningssynet, forinden han skrider til nedrivning eller forandring af bygningen. Drejer det sig om *nedrivning*, er de

Krengerup, syd for Sakskøbing, Gøye-slægtens vældige borg, opført mellem ca. 1500 og 1631. For at opretholde og bebo et så vidtløftigt bygningsanlæg kræves et jordtilliggende på henved 3800 ha.

Fot.:F. Jerk.

to fredningsklasser formelt ligestillede; mindst et halvt år i forvejen skal ejeren give meddelelse om sit forehavende til bygningssynet, der så, såfremt det ikke kan tiltræde ejerens ønske eller ved forhandling finde en udvej for bygningens opretholdelse, kan gøre indstilling til ministeriet om, at bygningen søges erhvervet for det offentlige, eventuelt ved ekspropriation.

En væsentlig forskel mellem de to fredningsklassers betydning er der imidlertid, hvis ejeren kun ønsker at *forandre* det fredede hus. Man skal for begge klassers vedkommende, 8 uger forinden arbejdet påbegyndes, henvende sig til synet, men medens dette kan nægte ejeren af en A-fredet bygning ombygningstilladelse, er ejeren af en B-fredet bygning frit stillet over for synets ønsker.

Bygningssynets arbejde har efterhånden udviklet sig til en omfattende virksomhed indenfor vor ellers lidet effektivt opdyrkede bygningsforskning. Bag lovens få ord om at administrere fredningsbestemmelserne har bygningssynets sekretariat opbygget en vidtgående videnskabelig og teknisk konsultativ tjeneste, der stiller sin faglige viden og praktiske kunnen til rådighed for alle, der har med gammel bebyggelse at gøre. Det er derfor

Clausholm, sydøst for Randers, opført i 1690'erne af storkansler Conrad Reventlow, senere udvidet af Frederik IV. Ved sit storartede anlæg og rige udsmykning et enestående monument over den ældre enevælde. Fot.: Nationalmuseet.

ikke blot byrder og indskrænkning i ejendomsretten, der pålægges, men en meget værdifuld bistand, der gennem Det særlige Bygningssynet ydes ejere af fredede bygninger. Dels kan bygningssynet for særligt vanskeligt stillede bygninger indstille til ministeriet, at det offentlige afholder en del af udgiften til en nødvendig istandsættelse eller restaurering, for så vidt ejeren vil underskrive en deklARATION, hvorefter bygningen henlægges under Nationalmuseet som (ubegrænset) fredet mindesmærke. (Det er dog kun relativt begrænsede midler, der hidtil har stået til disposition). Yderligere er det i de sidste år blevet muligt derefter at opnå delvis fritagelse for de på den fredede bygning hvilende ejendomsskatter.

Men derudover søger bygningssynet under sin behandling af de mange hundrede sager, der hvert år fremkommer, stedse at forene hensynet til det antikvarisk værdifulde med nødvendigheden af at tilpasse det fredede det moderne samfunds funktioner og behov. Og i dette sidste forhold kan bygningssynets og ejerens interesser ofte mødes.

Medens dette for bybebyggelsens vedkommende stort set kan gøres ved en à jour-føring af tekniske installationer og nødvendig moderne boligkomfort, rejser de store landbygninger, navnlig herregårdene, men også

Ørsløv Kloster, med den tilhørende kirke, øst for Skive. Det middelalderlige klosteranlæg, der blev gennemgribende ombygget omkring 1700, stod efter udstykning og vanrøgt for fald. Rigsgravinde O. Spønneck erhvervede herregården i 1934 og istandsatte den med støtte af Det særlige Bygningssyn og Ny Carlsbergfondet. Fot.: Nationalmuseet.

de store præstegårde, møller og lignende, problemer af en anden og vanskeligere karakter.

I den forrige artikel er den stedfundne voldsomme omkalfatring af herregårdenes økonomiske og sociale stilling kort berørt. I løbet af mindre end to generationers tid er det årtusindgamle grundlag for den aristokratiske livsform skredet sammen, her som over størstedelen af Europa. Så sent som kort før den første verdenskrig kunne opførelsen af kolossale herregårdsbygninger som Holstenshuus (ved Faaborg) være nødvendiggjort af en aristokratisk livsforms pladsbehov; nu, næppe halvtreds år senere, tager man ikke meget fejl i at betragte alle de store herskabelige landhuse som byrdefulde for deres ejere og brugere. De økonomiske muligheder for blot i beskedent mål at kunne opretholde et »herregårdsliv« i klassisk forstand er forsvundet, vel som en følge af den førte skatte- og jordpolitik.

Svinder fortiden og dens traditioner med den generation af herremænd, der nu dør ud, står bygningerne tilbage, overladt os – og vort problem!

Ostrupgaard, ved Faaborg, er et af vort lands mest stemningsfulde herregårdsanlæg, bestående af et senmiddelalderligt stenhus omgivet af bindingsværkslænger fra det 18. årh. For at sikre dette enestående anlæg, der blev udstykket ved lensafløsningen, har Det serlige Bygningssyn gjort en meget stor indsats. Fot.: K. Uldall.

En del har overlevet som midtpunkt for en stor jordbesiddelse og som hjem for familier, hvoraf mange (af de gamle slægter) stadig ser det som en forpligtelse at opretholde de store kulturværdier, de har i værge, selv hvor dette er forbundet med meget betydelige ofre. Væsentligst for alt bevaringsarbejde må det være, at det fredede fortsat kan tjene det formål, hvortil det er bestemt, og hvor dette sker, kan man med en vis tryghed se fremtiden i møde.

Ganske anderledes forholder det sig med de desværre meget talrige herregårde, der ved udstykning er berøvet den jord, der på samme tid skal sikre bygningernes opretholdelse og deres *brug*. Af vore 310 fredede herregårde er op mod en trediedel jordløse eller så godt som jordløse; den overvejende part heraf ligger i Jylland, hvor henved halvdelen af de 150 fredede gårde mangler den til deres opretholdelse nødvendige jord. Dertil kommer yderligere, at en lang række af vore fredede herregårdsbygninger har et næsten slotsagtigt format, opført som de er som hovedsæder for godser af

en helt anden størrelsesorden end de nuværende; til et slot som *Voergaard* hører endnu en avlsgård på 330 ha, men for blot 50 år siden var ejendommens areal 2000 ha. Antallet af vanskeligt stillede herregårde er derfor ikke indskrænket alene til de helt eller næsten jordløse bygninger.

Disse jordløse herregårde, efterhånden i stor udstrækning taget i det moderne samfunds brug som plejehjem og hospitaler, institutionscentre og hoteller, påkalder inden for bevaringsarbejdet ganske særlig interesse. Alene den rent bygningsmæssige omdannelse til det ny format er gerne ensbetydende med alvorlige tab i fredningsmæssig henseende, men også livet i husene forandres, og dermed ændrer bygningerne ganske afgørende karakter. Noget meget væsentligt går her tabt, noget som hverken museumskonservering eller erhvervsinteressers hensynsfuldhed kan erstatte. For hele det kulturhistoriske bevaringsarbejde er det følgelig af altoverskyggende betydning, at lovgivningsmagten ikke gennemfører bestemmelser, der yderligere stimulerer eller fremtvinger denne udvikling.

I *Jylland* er der 150 fredede herregårde, deraf 64 i klasse A. Blandt de vigtigste kan nævnes:

Bregninggaard, Børglum Kloster, Clausholm, Dronninglund, Engelsholm, Gl. Estrup, Gram, Kaas, Katholm, Kokkedal, Krabbesholm, Lerkenfeld, Lindenberg, Lynderupgaard, Lyngsbækgaard, Moesgaard, Nørholm, Nørlund, Nr. Vosborg, Odden, Overgaard, Palsgaard, Randrup, Rosenholm, Rydhave, Schackenborg, Skaføgaard, Spøttrup, Stenalt, Stensballegaard, Støvringgaard, Sæbygaard, Tjele, Ulstrup, Villestrup, Visborggaard, Voergaard, Ørslev Kloster, Østergaard.

På *Fyen* (med øer) er der 71 fredede herregårde, deraf de 33 i klasse A. Blandt de vigtigste kan nævnes:

Brahertolleborg, Broholm, Dallund, Egeskov, Fraugdegaard, Frederiksgave (Hagenskov), Glorup, Gyldensteen, Harridslevgaard, Hesselagergaard, Hindsgavl, Holckenhavn, Hollufgaard, Hvidkilde, Krengerup, Kjørerup, Langesø, Nakkebølle, Ravnholt, Sandholt, Skovsbo, Steensgaard, Søbysøgaard, Tranekær, Ulriksholm, Valdemars Slot, Wedellsborg, Ørbæklunde, Østrupgaard.

På *Sjælland* (med øer) er der 71 fredede herregårde, deraf de 37 i klasse A. Blandt de vigtigste kan nævnes:

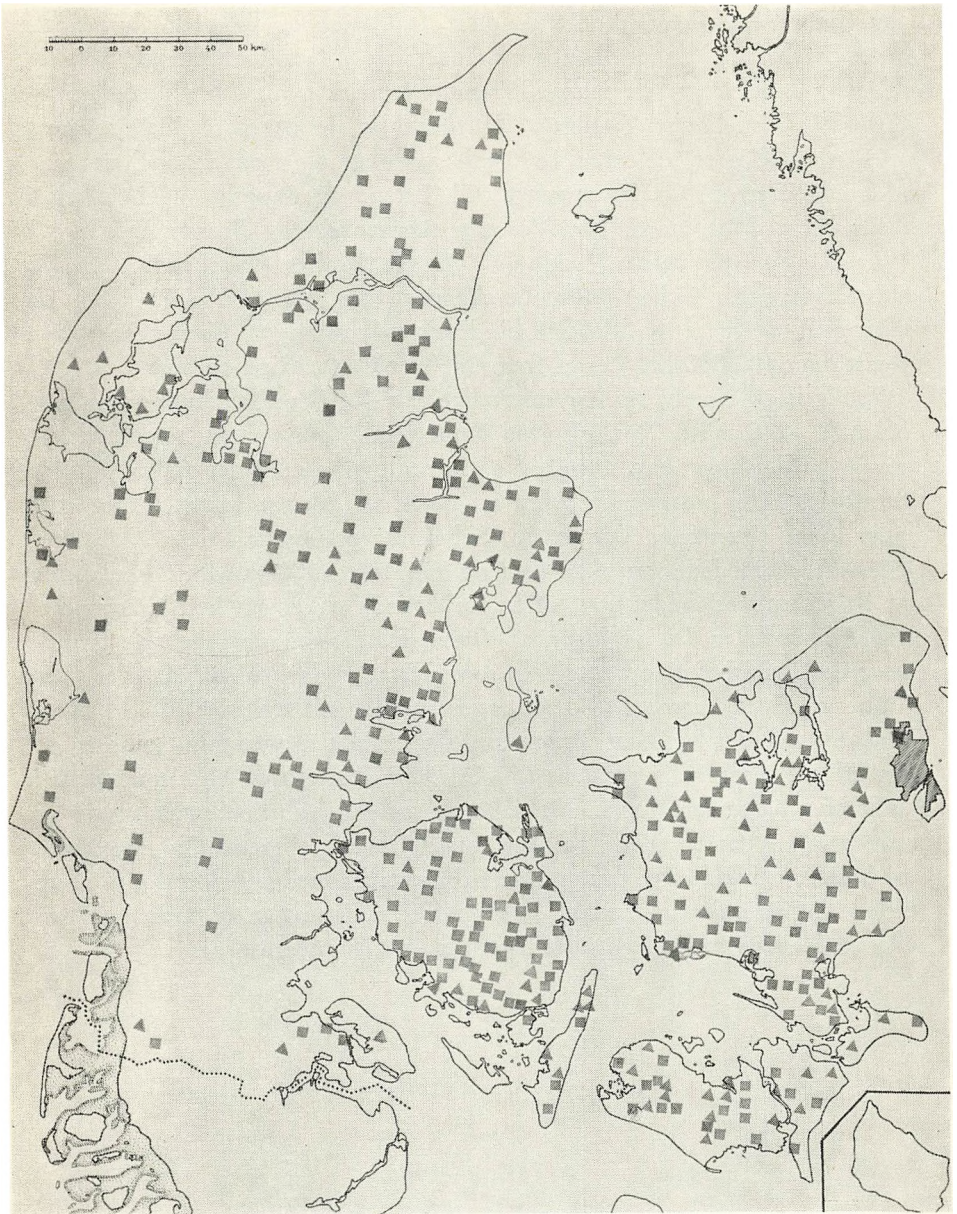
Aastrup, Beldringe, Borreby, Bregentved, Bækkeskov, Dragsholm, Eriksholm, Frederiksdal, Gavnø, Gisselfeld, Gjorslev, Gunderslevholm, Holmegaard, Holsteinborg, Jomfruens Egede, Ledreborg, Lerchenborg, Liselund, Løvenborg, Nysø, Saltø, Selsø, Skjoldenæsholm, Svenstrup, Torbenfeld, Thurebyholm, Vallø.

På *Lolland-Falster* er der 18 fredede herregårde, deraf de 10 i klasse A. Blandt de vigtigste kan nævnes:

Aalholm, Berritsgaard, Christianssæde, Corselitze, Krenkerup, Pederstrup.

I erkendelse af herregårdenes så vanskelige stilling har Det særlige Bygningssyn stedse af sine beskedne midler ydet en forholdsvis meget betydelig del til nødvendige bevaringsarbejder her, såsom de meget bekostelige istand-

FREDNING OG BEVARING AF HERREGÅRDENE

Kort over herregårdenes beliggenhed. En firkant viser de fredede herregårde, både klasse A og B, en trekant angiver ikke fredede, men betydningsfulde herregårdsbygninger. Den meget ulige fordeling mellem de enkelte landsdele er åbenbar.

sættelser af de store tagkonstruktioner, fundering og lignende. Bygnings-synet har bl. a. bidraget økonomisk til sikring af Børglum Kloster, Vitskøl Kloster, Engelsholm, de mange, meget værdifulde, nu udstykkede herregårde på Skive-kanten Spøttrup, Krabbesholm, Jungetgaard, Taarupgaard og Ørslev Kloster, de store 1600-tals avlsbygninger på de ligeledes udstykkede Ulstrup, Gl. Ryumgaard, Gl. Estrup og Bangsbo, og i de senere år bl. a. Moesgaard, Nr. Vosborg, Lerkenfeld og Bramminge, alle i Jylland, samt på øerne Hvedholm (Jørgen Brahes »Horneport« 1637), Hesselagergaard, Ørbæklunde, Lerchenborg og Selsø. Endelig er der til sikring af de meget vidtløftige bindingsværksanlæg på Østrupgaard anvendt over 100.000 kr., der er fremskaffet på en særlig bevilling.

Trods alle bestræbelser har smertelige tab dog ikke helt kunnet undgås. Allerede 1926 måtte *Rørbæk* (ved Kerteminde) opgives, et herregårdsanlæg helt i bindingsværk, avlsgård og hovedbygning fra det tidlige 18. århundrede. Efter udstykning blev alt nedrevet. Mange andre herregårdslader (som Favrskov, Tyrrestrup, Schelenborg, Dybvad m. fl.) er ligeledes faldet, fredede som ikke fredede. De store 1500-tals huse på Tølløse og Raunstrup er faldet som offer for brande og er nu helt forsvundet. Karakteristisk er det, at ingen af disse (så lidt som det ligeledes brandhærgede Engelsholm) opretholdtes som privat godsejerhjem. Rødslet (ved Aalborg) rev tyskerne ned 1940, men Rathlousdal vi selv efter krigen. Beklages må det også, at *Pederstrup* i forbindelse med omdannelsen af slottet fra lensgrevelig residens til »C. D. F. Reventlow-Mindemuseum« i 1939 blev »skrællet« for F. Meldahls storartede franske chateauvision og reduceret til det beskedne omfang, huset havde tidligere. Gid fremtiden vil holde sin hånd over denne store arkitekts mesterlige *Frijsenborg* – hvis billede indledte forrige artikel – og hindre fremkomsten af ønsker om her eller andetsteds at genfremstille livløse huse til museumsbrug.

LITTERATURFORTEGNELSE

Danmarks herregårde er så broget og omfattende et emne, at det, denne lille bog har kunnet give plads til, kun kan blive en mundsmag. For de læsere, der kunne ønske yderligere oplysninger, bringes her en fortegnelse over en del af litteraturen om danske herregårde:

- Danmarks Herligheder (Roussell, Aage, red.) Heri
Andersen, Ellen: Sydfynske Herregaarde. Kbh. 1947
Clemmensen, Tove: Nordfynske Herregaarde. Kbh. 1950
Lassen, Hans: Djurslands Herregaarde. Kbh. 1947
Stiesdal, Hans: Sydsjællandske Herregaarde. Kbh. 1948
- Danske Slotte og Herregaarde (Hassø, Arthur, red.) Bd. I-IV.
 Ny Samling I-III. Kbh. 1943-46
- Danske Herregaardshaver (udg. ved Det kgl. danske Haveselskab) 1930 ff
Bobé, Louis: Brahetrolleborg. Odense 1909
Clemmensen, Tove: Borreby. Bygningshistorie og Inventar. Kbh. 1942
 »   «   Møblerne paa Clausholm, Langesø og Holstenhuus.
               I Lensbaron Hans Berner Schilden Holstens Slægtbog, 1945
- Elling, Christian:* Danske Herregaarde. Kbh. 1942. Ny rev. Udg. 1948
 »   «   Lauritz de Thurah og den jyske Barok. Kbh. 1940
 »   «   Den romantiske Have. Kbh. 1942
 »   «   Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko. 1928
- Hansen, Poul* og *Rasm. P. Nielsen:* Dragsholm. Holbæk 1927
- Jensen, Chr. Axel:* Gjorslev. Roskildebispens Borg og dens Bygningshistorie.
 Kbh. 1924
- Langberg, Harald:* Clausholms Bygningshistorie. I Lensbaron Hans Berner
 Schilden Holstens Slægtbog, 1958
 »   «   Danmarks Bygningskultur I-II. Kbh. 1955
- Lindegaard, Chr. Ramshart* og *Gudrun Obelitz:* Fynske Herregaards-
 Erindringer. Kbh. 1961
- Lorenzen, Vilh.:* Dansk Herregaardsarkitektur fra Baroktiden I-II.
 Kbh. 1928, 1933
 »   «   Rantzauiske Gaarde og Herresæder i det 16. Aarhundrede.
 Kbh. 1912
 »   «   Studier i dansk Herregaardsarkitektur i det 16. og 17.
               Aarhundrede. Kbh. 1921
- Mackeprang, M.* og *W. Norwin:* Holckenhavn. Odense 1911
- Mathiassen, Therkel:* Herregaarde og Godser i det 20. Aarhundrede. Kbh. 1931
 »   «   Herregaardene og Samfundet. Kbh. 1943
 »   «   Vore Herregaarde. Kbh. 1943
- Norn, Otto:* Hesselagergaard og Jacob Birch. Kbh. 1961
- Nystrøm, Arne:* Spøtttrup. Kbh. 1944
- Thiset, A.:* Broholm. Odense 1909
- Troels-Lund:* Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede. 3.Bog
 (udg.)
- Wedell-Neergaard:* Et sjællandsk Gods' Historie. Kbh. 1921.

